

Cesarz rzymski Aurelian jako *paedagogus militum*

Cesarz rzymski Aurelian (270—275), ze względu na swą surowość i represje stosowane wobec zbuntowanych przeciw niemu senatorów, przez lud rzymski dość przewrotnie nazwany został „wychowawcą senatorów” (*paedagogus senatorum*) (HA A 37, 3)¹. Jednakże w okresie kryzysu III wieku (235—284), kiedy Aurelian władał Imperium Romanum, to nie senat był siłą, która mogła zagrozić pozycji i władzy cesarza rzymskiego. Polityczne znaczenie tej instytucji zmalało bowiem wówczas i rzadkie były wypadki, w których senat faktycznie wpływał na przebieg wydarzeń albo wykazywał inicjatywę polityczną.

W owym czasie natomiast, w sposób niekorzystny dla państwa oraz dla cesarza, rola polityczna armii wzrosła do tego stopnia, że niektórzy badacze dziejów epoki piszą o „anarchii wojskowej” jako o zjawisku typowym dla tego okresu historii rzymskiej². Michel Christol podkreśla, że pojęcie to ma konotacje zdecydowanie negatywne, a rolę, jaką odgrywali wówczas wojskowi, moż-

¹ Por. L. Homo: *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*. Paris 1904, s. 139—140; R.T. Saunders: *A Biography of the Emperor Aurelian (A.D. 270—275)*. Ann Arbor 1992, s. 432—433; E. Cizek: *L'empereur Aurélien et son temps*. Paris 1994, s. 183—186; R. Suski: *Aurelian and the senate. A few remarks upon emperor Aurelian's policy of political nominations*. In: *ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Studies presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by their disciples*. Eds. T. Derda, J. Urbanik, M. Węcowski. Warsaw 2002, s. 279—291.

² Np. L. Homo: *L'Empire romain*. Paris 1925, s. 89—98; C.E. van Sickle: *Particularism in the Roman Empire during the Military Anarchy*. „American Journal of Philology” 1930, 60, s. 343—357; T. Kotula: *Rzym na rozdrożu: przełom III w. Cesarstwa*. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1217, „Antiquitas” 1992, 15, s. 107—118. O politycznej roli armii rzymskiej w III wieku por. np. M. Christol: *Armée et société politique dans l'Empire romain au IIIe siècle ap. J.-C. (de l'époque sévérienne au début de l'époque constantinienne)*. „Civiltà Classica e Cristiana” 1988, 9, s. 169—204; Y. Le Bohec: *L'armée romaine sous le Haut-Empire*. Paris 1989, s. 191—217; E. Cizek: *L'empereur...*, s. 33—43.

na traktować jako jeden z przejawów i czynników kryzysu Imperium³. Armia rzymska wyrosła na główną siłę wynoszącą władców⁴, ale była także tą, która usuwała tych z nich, których uznała za niewygodnych dla siebie lub oceniała jako nieudolnych⁵. Niemniej jednak wojsko było niezbędne każdemu rządzącemu do ugruntowania bądź umocnienia władzy, rozstrzygnięcie rywalizacji o purpurę następowało bowiem przeważnie w zbrojnych zmaganiach, a groźba pojawienia się kolejnego pretendenta i konieczność walki z nim pozostawała zawsze aktualna. Lojalność, oddanie i wierność oddziałów wojskowych sprzyjały też dłuższym rządom danego władcy. Ten polityczny wymiar znaczenia armii rzymskiej, jak można przypuszczać, był dostrzegany przez niektórych cesarzy. Zwłaszcza ci ambitni, indywidualiści, zmierzający w różny sposób do wzmocnienia swojej pozycji politycznej, uwzględniali go zapewne w swoich działaniach. Co więcej, większość z rządzących w okresie kryzysu III wieku swoim pochodzeniem, karierą czy sposobem wyniesienia do władzy silnie związana była z wojskiem⁶. Taki rodowód i tradycja, w której funkcjonowali władcy, musiały wyostrzyć jasność oglądu spraw związanych z armią, ale postrzeganych już przez pryzmat ich własnego interesu.

Przykład Aureliana uwidacznia wszystkie te zależności i uwarunkowania. Cesarz ten, skromnego rodu, zrobił karierę w armii rzymskiej, awansując stopniowo od szeregowego jej członka aż do grona wyższych dowódców. Cieszył się wśród towarzyszy miem z powodu swoich talentów przywódczych i zwycięstw odniesionych nad wrogami Rzymian, które dowodziły jego doskona-

³ M. Christol: *Armée...*, s. 169. Por. A. Ziółkowski: *Historia Rzymu*. Poznań 2004, s. 521—524; Idem: *Źródła kryzysu cesarstwa rzymskiego w III wieku*. W: *U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*. T. 7. Red. P. Janiszewski, E. Wipszycka, R. Wiśniewski. Warszawa 2008, s. 264—285.

⁴ O okolicznościach wyniesień do władzy w III wieku zob. F. Hartmann: *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.)*. Frankfurt a.M.—Bern 1982.

⁵ Por. zestawienie okoliczności śmierci władców doby kryzysu III wieku T. Kotuła: *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235—284*. W: *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*. Red. A. Kunisz. Katowice 1988, s. 73—75, tab. 1; F. Hartmann: *Herrscherwechsel...*, s. 65—66.

⁶ J. Rodriguez Gonzáles (*Las carreras militares de los emperadores romanos antes de acceder al trono*. 2: *La anarquía militar y el siglo IV (235—395)*. „Hispania Antiqua” 1996, 20, s. 367—398) przedstawia z lat kryzysu III wieku kariery wojskowe 31 władców przed zdołaniem przez nich purpury, do nich dodaje kolejnych 9, którzy prawdopodobnie samodzielnie albo u boku swoich ojców taką karierę rozpoczynali w chwili, gdy zyskali udział w rządach. W literaturze przedmiotu upowszechnił się termin „cesarze wojskowi”, zob. F. Altheim: *Die Soldatenkaiser*. Frankfurt a.M. 1939; G.C. Brauer jr.: *The Age of the Soldier Emperors, Imperial Rome, A.D. 244—284*. Park Ridge, New Jersey 1975; A. Mócsy: *Pannonien und die Soldatenkaiser*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* [dalej: ANRW], Abt. II, Bd. 6, 1977, s. 557—582; G. Brizzi: „Soldatenkaiser”, *Illyriciani ed altri problemi*. „Rivista Storica dell’Antichità” 1978, 8, s. 89—115.

łej znajomości rzemiosła wojennego, a jednocześnie wzbudzał strach u podkomendnych ze względu na surowe przestrzeganie dyscypliny w podporządkowanych mu oddziałach; wreszcie właśnie przez żołnierzy obdarzony został purpurą, co później zaakceptował senat⁷. Już jako cesarz w swojej polityce wewnętrznej dążył do restaurowania prestiżu i znaczenia władcy rzymskiego⁸. Taki cel wymagał jednak zmiany relacji w układzie cesarz — wojsko. Aurelian chciał zatem ukrócić samowolę żołnierzy, ująć ich w karby dyscypliny. Zarazem, pamiętając, że armia jest niezbędną siłą do utrzymania władzy imperialnej, musiał zabiegać o jej poparcie i wierność.

Wzorując się na wspomnianym epitecie Aureliana — *paedagogus senatorum*, i biorąc pod uwagę „wychowawcze” aspekty jego polityki wobec żołnierzy, dla potrzeb niniejszego artykułu cesarz ten nazwany został: *paedagogus militum*. Przy czym wychowywanie żołnierzy rozumiane jest jako proces oddziaływania na nich za pomocą propagandy, której nośnikami były monety imperialne. Takie rozumienie i ograniczenie tematu jest związane ze specyfiką bazy źródłowej. Nie zachowały się bowiem współczesne Aurelianowi dzieła autorów starożytnych, które by rzecz naświetlały, natomiast liczne fragmenty późniejszych źródeł literackich, pochodzących głównie z epoki Późnego Cesarstwa, jakkolwiek komentują mniej lub bardziej obszernie działania Aureliana wobec żołnierzy, mogą być tylko uzupełnieniem współczesnych mu materiałów, takich zaś dostarcza przede wszystkim mennictwo imperialne.

Ogólny wizerunek Aureliana, jaki wyłania się z przekazów autorów antycznych, to portret człowieka, któremu sprawy wojska były bliskie i których był znawcą. Przykład wielkiego zaangażowania Illiryjczyka w sprawy organizacji wojska i dyscypliny żołnierzy daje zapis anonimowego autora, ukrytego pod pseudonimem Flavius Vopiscus, zawarty w obszernej biografii cesarskiej w zbiorze *Historia Augusta*. Zapis ten ujęty został w formę listu-instrukcji Aureliana dowódcy — jeszcze przed jego proklamacją imperatorską — do jego podkomendnego. Czytamy w nim: „Si uis tribunus esse, immo si uis uiuere, manus militum contine: nemo pullum alienum rapiat, ouem nemo contingat, uuum nullus auferat, segetem nemo deterat, oleum, salem, lignum nemo exigat, annona sua contentus sit; de praeda hostis, non de lacrimis prouincialium habeant. Arma tersa sint, ferramenta samiat, calciamenta fortia; uestis noua uestem ueterem excludat, stipendium in balneo, non in popina habeat. Torquem, brachialem, anu-

⁷ O tych etapach biografii Aureliana zob. R.T. Saunders: *A Biography...*, s. 104—114, 129—132, 134—136, 145—147; E. Cizek: *L'empereur...*, s. 11—26, 89—92; T. Kotula: *Aurelian i Zenobia*. Wrocław—Warszawa—Kraków 2006, s. 15—48.

⁸ L. Homo: *Essai...*, s. 78—80, 137—147, 191—193; C.E. van Sicke: *Changing Bases of the Roman Imperial Power in the Third Century A.D.* „L'Antiquité Classique” 1939, 8, s. 167—168; L. Polverini: *Da Aureliano a Diocleziano*. In: ANRW, Abt. II, Bd. 2, 1975, s. 1013—1014; E. Cizek: *L'empereur...*, s. 183—188; T. Kotula: *Aurelian...*, s. 130—146.

lum apponat; equum et sagmarium suum defricet, capitum animalis non uendat, mulum centuriatum communiter curent. Alter alteri quasi <miles>, nemo quasi seruus obsequatur, a medicis gratis curentur, haruspibus nihil dent, in hospitibus caste se agant, qui litem fecerit uapulet” (HA A 7, 5—8). Pouczenie jest obszerne i zawiera różnorodne wątki. Są tu rady, wskazówki, zalecenia, które dotyczą uzbrojenia żołnierzy, ich „umunduowania”, aprowizacji, leczenia, stosunku wojskowych do cywilnych mieszkańców państwa, zaprowadzenia ducha koleżeństwa w armii, konieczności utrzymania dyscypliny⁹. Nie należy jednak przeceniać wartości tego zapisu dla podejmowanego tematu. *Historia Augusta* stanowi bowiem źródło kontrowersyjne pod względem wiarygodności zachowanych w nim wiadomości¹⁰. Zawiera ono zarówno historie prawdziwe, wiarygodne, poparte innymi świadectwami antycznymi, jak również materiały będące produktem zmyślenia i fantazji autora, do takich właśnie wypadów zaliczyć cytowany ustęp. Przy czym przedstawione w tym fragmencie cechy Aureliana wodza takie, jak: biegłość i skrupulatność w sprawach wojskowych, a także troskliwość o potrzeby żołnierzy, o ich właściwe zachowanie, oraz zalecenie zdecydowanego występowania przeciw przejawom ich niesubordynacji, mieszczą się, co trzeba podkreślić, w znanej powszechnie — dawniej i dziś — ogólnej charakterystyce tego władcy.

Wiele jest wzmianek, a nawet rozbudowanych anegdot, o tym, że Aurelian, jako dowódca i wódz, jeszcze przed objęciem władzy imperialnej, a potem już po wyniesieniu do purpury, traktował z surowością, a niekiedy nawet z okrucieństwem przejawy rozluźnienia karność wśród żołnierzy. Takie informacje włączone zostały przez autorów starożytnych w szersze charakterystyki cesarza, obejmujące katalog różnych jego cech. Władca opisany jest przez nich jako człowiek krewki, impulsywny, gwałtowny, czytamy: „erat natura ferocior” (HA A 21, 5). Był niepohamowany w gniewie i ponury, pisano o nim: „Nimius est, multus est, grauis est et ad nostra iam non facit tempora” (HA A 8, 3).

⁹ Fragment ten komentuje F. Paschoud: *Commentaire de la Vita Aureliani*. In: *Histoire Auguste*. T. 5/1: *Vies d'Aurélien, Tacite*. Texte ét., trad. et comm. par F. Paschoud. Paris 1996, s. 78—80.

¹⁰ Dyskusję nad autorstwem, czasem powstania, strukturą, konwencją, wartością zbioru *Historia Augusta* przedstawiają np. A. Chastagnol: *Le problème de l'Histoire Auguste et son historiographie*. In: *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*. Trad. et comm. par A. Chastagnol. Paris 1994, s. IX—CLXXIV; P. Janiszewski: *Historiografia późnego antyku*. W: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*. T. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*. Red. E. Wipszycka. Warszawa 1999, s. 140—148; A.R. Birley: *The Historia Augusta and Pagan Historiography*. In: *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.* Ed. G. Marasco. Leiden—Boston 2003, s. 127—149; I. Lewandowski: *Historiografia rzymska*. Poznań 2007, s. 398—414; S. Ratti: *Nicomache Flavien senior auteur de l'Histoire Auguste*. In: *Historiae Augustae Colloquium Bambergense*. A cura di G. Bonamente, H. Brandt. Bari 2007, s. 305—318; M. Mayer: *Inventar las fuentes: fantasía y realidad en algunos casos de la Historia Augusta*. In: *La comunicazione nella storia antica. Fantasie e realtà*. A cura di M.G. Angeli Bertinelli, A. Donati. Roma 2008, s. 169—186.

Bywał łagodny, ale jego usposobienie cechowała również surowość: „Aurelianus duo statim praecipua, quod unum seueritate ostenderet, alterum lenitate” (HA A 23, 1). Łagodność i pobłażliwość (*lenitas*) nie pojawiały się często w odniesieniu do czynów Aureliana, zdecydowanie więcej jest przywołań drugiej strony jego natury, czyli owej surowości (*seueritas*). Zapytać można, niejako odwracając sens zapisu antycznego historyka¹¹, czy była to jeszcze surowość, czy już okrucieństwo (*crudelitas*). W tym duchu utrzymane są liczne wzmianki w przekazach „Flaviusa Vopiscusa”, a także Eutropiusza, Aureliusza Wiktora i innych autorów; często padają w nich takie epitety, jak: surowy, okrutny, dziki, groźny, żądny krwi, zaiste to *seuerissimus imperator*¹². Te cechy Aureliana odbijały się w jego działaniach wymierzonych w senatorów, niewolników, służbę, a nawet w członków rodziny, przede wszystkim jednak przykre ich skutki dotyczyły wojskowych. Cytowany już biograf cesarza pisze o nim: „Fures prouinciales repetundarum ac peculatus reos ultra militare modum est persecutus, ut eos ingentibus suppliciis cruciatibusque puniret” (HA A 39, 5)¹³. W odniesieniu do jego relacji z wojskowymi podwładnymi stwierdza natomiast: „seueritatis immensae, disciplinae singularis, gladii exserendi cupidus” (HA A 6, 1). Żołnierze nazywali go nawet *Aurelianus manu ad ferrum* (HA A 6, 2). Wzbudzał w nich strach, czemu trudno się dziwić, biorąc pod uwagę rodzaj i wymyślność kar stosowanych przez niego wobec tych, którzy złamali posłuszeństwo lub naruszyli dyscyplinę¹⁴.

Z dokonanego przeglądu tekstów wyłania się postać Aureliana jako dowódcy zasadniczego, surowego wobec podwładnych i bezwzględного w karaniu ich uchybień; zapewne trudno byłoby nazwać go łagodnym zwierzchnikiem. Owa *crudelitas*, tak uporczywie przez niektórych autorów antycznych wiąza-

¹¹ HA A 31, 4: „Crudelitas denique Aureliani uel, ut quidam dicunt, seueritas eatenus extitit [...]”.

¹² Aurel. Vict., Caes. 35, 12; Eutr. IX, 13, 1; 14; HA A 1, 5; 7, 3; 8, 2 i 5; 21, 5; 31, 10; 36, 2—3; 38, 2; 40, 2; 44, 2; 49, 3; E. de Caes. 35, 4 i 9; Malal. XII, 396 (ed. L. Dindorf, s. 299); Amm. XXXI, 5, 17. *Seueritas* jako wada Aureliana (HA A 36, 3) może zyskiwać wymiar jego zalety (HA A 7, 3; 23, 1; 39, 3). Por. M. Molin: *Seueritas, une valeur politique romaine en échec au IIIe siècle*. In: *La „Crise” dans l’Empire romain de Marc Aurèle à Constantin. Mutations, continuités, ruptures*. Dir. M.-H. Quet. Paris 2006, s. 204—205. O *crudelitas* Aureliana ukazywanej przez autorów antycznych w różnych sferach jego działalności zob. V. Allard: *La crudelitas d’Aurélien*. In: *La „Crise”...*, s. 173—183.

¹³ Por. wzmianki o walce z nadużyciami i o różnych regulacjach: Aurel. Vict., Caes. 35, 7; E. de Caes. 35, 6; HA A 37, 7; Eutr. IX, 14; Amm. XXVI, 6, 7; także „socjalnych”: Chr. a. 354, *Chronica urbis Romae* (ed. T. Mommsen, s. 148); Zos. I, 61, 3. Por. E. Cizek: *L’empereur...*, s. 163—167; R. T. Saunders: *A Biography...*, s. 369—387.

¹⁴ Zob. opowieść o żołnierzu, którego za to, że dopuścił się cudzołóstwa z żoną gospodarza, przywiązano do wierzchołków dwóch drzew i rozerwano (HA A 7, 4); por. F. Paschoud: *Commentaire...*, s. 77—78. Surowość kary już wymierzonej powstrzymywała podwładnych Aureliana od kolejnych wykroczeń (HA A 7, 3). Łagodności (*clementia*) cesarzowi brakowało (HA A, 44, 1).

na z cesarzem i jego czynami, tworzy w efekcie wizerunek tego, który jako *severus*, *truculentus*, *sanguinarius* jest w pewnej mierze „potworem” lub „tyranem”. Portret taki w swoim zasadniczym zrębie mieści się w konwencjonalnym opisie władców złych, przeciwstawianych w rzymskim kanonie opisu panujących władców dobrym. Doskonale charakterystyki tych dwóch grup, pozostających w opozycji: *mali* — *boni*, a nawet *pessimi* — *optimi*, dali już Bohumila Mouchová, Tadeusz Zawadzki, Tadeusz Kotula oraz Stéphane Ratti. Wykazali też, że źródło tej doktryny jest w zasadzie jedno, mianowicie, pisze T. Kotula: „podstawowym kryterium podziału na dobrych i złych [cesarzy — A.A.K.] jest u łacińskich autorów stosunek władców do senatu, do senatorów również kwalifikowanych mianem *boni*, a wśród nich niekiedy do samych pisarzy, jak Aureliusz Wiktor”¹⁵. Chociaż więc opinie o Aurelianie surowym i okrutnym pojawiają się w ocenach autorów antycznych w różnych kontekstach, są one zapewne echem wspólnej ideologii politycznej arystokracji senatorskiej epoki Późnego Cesarstwa. Autorzy, których teksty dostarczają przesłanek do tworzenia takiego negatywnego portretu Aureliana, reprezentują właśnie prosenatorski punkt patrzenia na władców, w którym podstawowym kryterium wartościowania była polityka cesarza wobec senatu i postępowanie wobec senatorów. Zgoła inny obraz Aureliana wyłania się z historii spisanej przez Zosimosa, reprezentującego inną tradycję dziejopisarską, wolnego od tych subiektywnych senackich uprzedzeń wobec władców prowadzących twardą wewnętrzną politykę¹⁶.

W świetle tych uwag postrzeganie Aureliana wyłącznie jako cesarza okrutnego i surowego jest więc zbyt prostym uproszczeniem. Nie sposób również określić, w jakim stopniu jego bezwzględność obejmowała poczynania wobec wojskowych. Dla takiego znawcy spraw armii rzymskiej, tak ściśle zrośniętego z tą strukturą kwestia przywrócenia dyscypliny wśród żołnierzy oraz uzdrowienia ich morale musiała być jedną z pierwszorzędnych, dlatego przypuszczać można, że niejednokrotnie, w epoce rozzuchwalenia wojskowych, musiał podejmować stanowcze działania wobec nich. Takie traktowanie żołnierzy było po prostu koniecznością. Ponadto obraz Aureliana jako bardzo surowego „wychowawcy” żołnierzy, jaki wyłania się z narracji pisarzy antycznych, two-

¹⁵ T. Kotula: „Dobrzy i źli cesarze” w opiniach późnych autorów łacińskich. W: *Terra, mare et homines. Volumen in memoriam Thaddei Loposzeko*. Red. H. Kowalski, W. Śladkowski. Lublin 1994, s. 132 i szerzej s. 127—137; B. Mouchová: *Crudelitas Principis Optimi*. In: „Bonner Historia—Augusta—Colloquium” 1970 (1972), 10, s. 167—194; T. Zawadzki: „*Princeps necessarius magis quam bonus*” (HA A 37, 1). *Quelques remarques sur la morale politique dans l'antiquité tardive*. In: *Historische Interpretationen. G. Walser zum 75. Geburtstag dargebracht von Freuden, Kollegen und Schülern*. Ed. M. Weinmann-Walser. Stuttgart 1995, s. 203—212; S. Ratti: *Les empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d'Eutrope*. Paris 1996, s. 89—110.

¹⁶ Zob. Zos. I, 48, 1—62, 3. Por. o autorze i jego dziele F. Paschoud: *Introduction*. In: Zosime: *Histoire nouvelle*. T. 1. Texte ét. et trad. par F. Paschoud. Paris 2000, s. VII—CI.

zyć może jedynie tło, na którym dokonać należy analizy materiałów źródłowych zupełnie innej natury — monet imperialnych wyemitowanych w mennicach państwowych w imieniu i dla cesarza Aureliana. Testimonia numizmatyczne są dla podejmowanego tematu głównym świadectwem z czasów rządów Illiryjczyka, ponadto mają niepodważalny walor „dokumentu” powstającego na bieżąco oraz rejestrują obiektywny obraz działań lub intencji Aureliana wobec żołnierzy.

Środowisko żołnierskie stanowiło potężną grupę odbiorców monet cesarskich. W srebrnych denarach i antoninianach wypłacano żołnierzom pobory, *stipendium*, czasem także przeznaczano ów pieniądz na cesarskie *donativa*, natomiast monety złote, aureusy, przygotowywane były właśnie jako *donativa*, okolicznościowe gratyfikacje (podobnie jak medaliony) lub przeznaczone były na żołd dla wyższych dowódców armii rzymskiej¹⁷. Teoretycznie więc wszystkie wyobrażenia opatrzone awersy i rewersy monet Aureliana zawierały treści, które trafiały do wojskowych i mogły na nich oddziaływać; wszystkie one zatem mogły mieć wspomniany walor „wychowawczy”. Nadrzędnym celem propagandy imperialnej Illiryjczyka było wszak budowanie wizerunku cesarza potężnego, zwycięskiego, nawet charyzmatycznego. Problemem roli i miejsca armii w życiu politycznym Imperium w III wieku, zasygnalizowany wcześniej, sprawiał jednakowoż, że na rewersach monet umieszczono pewne treści skierowane wprost do żołnierzy, stanowiące napomnienie i wezwanie, doceniające ich zalety i rolę militarną albo też określające działania cesarza wobec nich. To właśnie te numizmaty powinny stać się przedmiotem odrębnej analizy.

Aby odczytać przesłanie skierowane przede wszystkim (albo wyłącznie) do wojskowych, należy skoncentrować się na tych emisjach, które bezpośrednio adresowano do żołnierzy. Z bardzo bogatego typologicznie mennictwa Aureliana wydzielić trzeba grupę monet, w których legendach rewersów pojawiała się „wezwanie” żołnierzy, oddziałów armii rzymskiej albo pewnej grupy wojskowych¹⁸. Możliwości rozwinięcia bądź uzupełnienia tego hasłowego przekazu

¹⁷ Zob. A. Kunisz: *Wojny a pieniądz. Z badań nad obiegiem srebrnej monety na wschodnim pograniczu Imperium Rzymskiego w epoce Sewerów (193—235)*. Katowice 1998, s. 14—17; A.B. Marsden: *Imperial Portrait Gems, Medallions and Mounted Coins: Changes in Imperial Donativa in the 3rd Century AD*. In: *Classicism to Neo-Classicism. Essays Dedicated to Gertrud Seidman*. Eds. M. Henig, D. Plantzos. Oxford 1999, s. 91.

¹⁸ Podobnej selekcji, omawiając motywy militarne w mennictwie cesarskim w szerszym przedziale czasu niż tu proponowany, dokonał ostatnio R. Hedlund: „...*achieved nothing worthy of memory*”. *Coinage and authority in the Roman empire c. AD 260—295*. Uppsala 2008, s. 98—100. Materiał numizmatyczny cytowany będzie według prac: *The Roman Imperial Coinage*. Eds. H. Mattingly et al. London 1968 [dalej: RIC], V/1, s. 248—313; R. Göbl: *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270—275)*. Wien 1993 [dalej: Göbl]; S. Estiot: *L’or romain entre crise et restitution, 270—276 ap. J.-C. I: Aurélien*. „Journal des Savants” [dalej: JS] 1999, fasc. 1, s. 51—165. Podawane są też odniesienia do innych uzupełniających opracowań cytowanych ni-

dawała ikonografia rewersów, wzbogacała ona podstawowe typy monet o odmiany i warianty, rozszerzając i modyfikując prezentowane na nich treści propagandowe. Aby wyodrębnić treści lansowane w mennictwie imperialnym Aureliana kierowane do wojskowych, należy zinterpretować przesłania, jakie zawierały wyobrażenia monetarne, koncentrując się zwłaszcza na takich wątkach, które były oryginalne, oraz na tych, które propagowano szczególnie intensywnie. Warto także podjąć próbę określenia wielkości całej tej grupy monet oraz jej poszczególnych typów, by móc określić powszechność i ekspansywność zabiegów propagandowych Aureliana zmierzających do „wychowania” żołnierzy. Niemniej, analiza statystyczna monet rzadko bywa wykorzystywana w badaniach nad propagandą cesarską. Podstawowym źródłem, na podstawie którego określa się wielkość produkcji, są zachowane do naszych czasów matryce, służące do wybijania monet. Znane są jednak trudności w ustaleniu liczby oryginalnych stempli użytych do produkcji monet danej emisji, ogólnej liczby monet powstałych w ramach serii oraz liczby monet wybitych z jednego stempla¹⁹. Niektórzy badacze podejmują więc próbę określenia skali obecności danego wątku propagandowego w mennictwie imperialnym jednego bądź grupy cesarzy na podstawie ilości emisji²⁰. Z powodu różnej wielkości konkretnych emisji liczba ta nie informuje odpowiednio, naszym zdaniem, o rozmiarach propagandy. W rozważaniach nad preponderancją tematów oraz stopniem natężenia, z jakim były podejmowane w mennictwie konkretnego władcy, cenniejsza wydaje się inna procedura, mianowicie uchwycenie proporcji udziału poszcze-

zej. W niniejszym tekście przyjęta została chronologia emisji i ich przynależność do mennic proponowana przez S. Estiot: *Ripostiglio della Venèra*. Vol. 2/1: *Aureliano*. Roma 1995, s. 22—107, tab. 3—6, 8—10, 12—13; Eadem: *L'or...*, 1, s. 64—98, tab. 3; Eadem: *Monnaies de l'Empire romain: XII/1. D'Aurélien à Florian (270—276 après J.-C.)*. Paris 2004. Inaczej w niektórych przypadkach Göbl, s. 33—68, tab. 1—29. Zob. też dyskusję na temat tych różnic M.R. Weder: *The Coinage of Aurelian and Roman Imperial Mint Forgeries. A review of R. Göbl. Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*. Vienna 1993. „Numismatic Chronicle” [dalej: NC] 1994, 154, s. 243—266; S. Estiot: *Aureliana*. „Revue Numismatique” [dalej: RN] 1995, 150, série 6, s. 50—94.

¹⁹ Rozpiętość wyników jest ogromna i wynosi 1:6, a np. dla „mennictwa złotego” Galliena i Leliana nawet 1:15; por. S. Estiot: *L'or romain entre crise et restitution, 270—276 ap. J.-C. II: Tacite et Florian*. JS 1999, fasc. 2, s. 368—374, 398—399, aneks 2. O trudnościach związanych z próbami określenia rozmiarów emisji i efektach badań w tej materii por. np. A. Savio: *La numismatica e i problemi quantitativi: intorno al calcolo del volume delle emissioni*. „Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini” 1997, 98, s. 11—48; Idem: *Ancora sulla numismatica e i problemi quantitativi*. „Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica” [dalej: AIIN] 1997, 44, s. 45—52; M. Lo Cascio: *La produzione di moneta nel mondo antico: il punto di vista di uno statista economico*. AIIN 1997, 44, s. 25—36.

²⁰ Por. A.G. Bianchi: *La „vittoria” nella propaganda monetaria dell'età di M. Aurelio (161—180)*. AIIN 1971—1972, 18—19, s. 153—173; F. Redö: *Numismatical Sources of the Illyr Soldier Emperors' Religious Policy*. Budapestini 1973; T. Vermeeren: *Prisonniers et trophées dans le monnayage des premiers Sévères*. In: *Proceedings of the XIth International Numismatic Congress*. Ed. T. Hackens et al. Vol. 2. Louvain-la-Neuve 1993, s. 281—288.

gólnych typów monetarnych w masie numizmatów dla niego powstałych²¹. Pomocą w ustaleniu takiej struktury typologicznej emisji, ujmowanej procentowo, mogą być badania skarbów monetarnych. Wychodząc od reguły Thorde-mana, która głosi, że zawartość każdego z nich „stoi w określonym stosunku do wielkości mennictwa w okresie objętym skarbem i że zgodnie z prawem wielkich liczb reprezentatywność stosunku rośnie proporcjonalnie do wielkości skarbu”²², można założyć, że dysproporcja w znaleziskach różnych typów monet jest odzwierciedleniem nierównomierności ich produkcji. Im wyższa okazała się wartość procentowa oznaczająca udział monet danego typu, jego wariantu lub odmiany, tym większa była intensywność lansowania w propagandzie imperialnej określonego nimi wątku.

W epoce, w której rządził Aurelian, pełnej wojen i burzliwych wydarzeń, praktyka deponowania w ziemi zgromadzonych zasobów pieniężnych była bardzo częsta. Liczne depozyty, wydobyte z ziemi i opracowane, pozwalają na zebranie reprezentatywnej próbki numizmatów Aureliana, umożliwiającej badanie nateżenia tematów w jego propagandzie i formułowanie wniosków przynajmniej w przybliżeniu określających skalę zjawiska. Liczba skarbów i znalezisk zawierających monety Aureliana jest duża. Materiał je obejmujący jest bardzo bogaty, ale rozproszony w publikacjach dotyczących zarówno wielkich zespołów, jak i drobnych odkryć. Nie jest jednak celem niniejszego artykułu dokonanie całościowego ich zestawienia, wystarczy bowiem selektywne ich potraktowanie. Uzyskany w toku badań zbiór, liczący około 20 tysięcy monet Aureliana, stanowi reprezentatywny i wystarczający materiał do zamierzonych analiz. Dostarczają go skarby: Blackmoor, Thibouville, Reichenstein, Nieder-Rentgen, Sainte-Pallaye, Lochhausen, Maravielle, La Venère, Ig, Komin, Dunaújváros, Sirmium, Šimanovci, „skarby bałkański”, Svetozarevo, Pleven, Rjaževo, Čanakale, skarby „P” i „B” oraz „skarby antoninianów syryjski”²³. Są to na ogół dobrze rozpoznane zespoły,

²¹ Podobnie C.F. Noreña: *The Communication of the Emperor's Virtues*. „The Journal of Roman Studies” 2001, 91, s. 146—168.

²² A. Ziółkowski: *Numizmatyka republikańskiego Rzymu*. W: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*. T. 1/2: *Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*. Red. E. Wipszycka. Warszawa 2001, s. 339, przyp. 5. Por. K. Lockyear: *Hoard structure and coin production in antiquity — an empirical investigation*. NC 1999, 159, s. 215—243; R. Reece: *Coin finds and coin production*. In: Idem: *Roman Coin and Archaeology. Collected Papers*. Wetteren 2003, s. 321—324.

²³ W. Vischer: *Der Münzfund von Reichenstein*. „Mittheilungen der Gesellschaft für Vaterländische Alterthümer in Basel” 1852, 5, s. 34—38; H. v. Hammerstein, K. Wichmann, G. Wolfram: *Der Münzfund von Nieder-Rentgen*. „Jahrbuch der Gesellschaft für lothringische Geschichte und Altertumskunde” 1896, 8/2, s. 23—27; J. Brunšmid: *Nahodaj rimskih bakrenih novaca iz druge polovine trećega stoljeća iz Šimanovca (kotar Zemun)*. „Viestnik Hrvatskoga Arkeologickoga Društva” 1913/1914 (1914), NS 13, s. 271—280; N.A. Mouchmov: *Tajnite znaci vrhu monetite ot Serdika*. „Annuaire de Musée National de Sofia” 1922/1925 (1926), s. 174—215; Idem: *Nahodka na rimski moneti ot III vek pri s. Rjaževo, Plovdivsko*. „Annuaire du Musée National Bulgare” 1932/1934 (1936), s. 184—200; Z. Barcsay-Amant: *The Hoard of Komin. Antoniniani of the 3rd*

choć w odniesieniu do niektórych bazować trzeba na ich opracowaniach starszych, przynoszących niepełne albo dzisiaj już nieaktualne dane na temat struktury chronologiczno-nominałowej oraz proveniencyjnej zawartości znalezisk. Sumarycznie traktowane zespoły te są mocno zróżnicowane pod względem typologii i geografii wyemitowania wchodzących w ich skład numizmatów. Są wśród nich skarby duże, przede wszystkim ogromnych rozmiarów skarb La Venèra, w którym aż 10 305 monet powstało właśnie dla Aureliana, zostały one przyporządkowane niemal 50 różnym typom określonym legendami rewersów. Są również skarby mniejsze, jak np. Ig, w którym mennictwo Aureliana reprezentuje jedynie 36 antoninianów, ale tworzą one 16 typów, podczas gdy jedynie 3 typy zawiera skarb „B” liczący 40 monet Aureliana. Wymienione znaleziska pochodzą z różnych obszarów Imperium Romanum, zwłaszcza zaś z rejonów pogranicza naddunajskiego, ale również z terenów Galii i Germanii oraz z rzymskiego wschodu, czyli tych istotnych miejsc, w których uzewnętrzniały się z całą mocą problemy polityczno-militarne epoki kryzysu III wieku. Wskazane zespoły obejmują produkcję prawie wszystkich pracujących w latach 270–275 mennic cesarskich: Lugdunum, Ticinum, Rzymu, Mediolanu, Siscii, Serdiki, Kyzikos, Trypolis, Antiochii oraz „mennicy bałkańskiej”, brakuje w nich tylko monet z ośrodka w Trewirze, gdzie latem 274 roku wypuszczono w imieniu Aureliana jedną małą emisję²⁴. Udział emisji z poszczególnych mennic w badanych skarbach jest różny, determinuje go przede wszystkim odległość miejsca depozytu od lokalizacji konkretnego ośrodka menniczego, zależy on również od in-

Century A.D. Budapest 1937; *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. 1/1: Oberbayern. Ed. H.-J. Kellner. Berlin 1960, s. 167–172; P. Bastien, H.-G. Pflaum: *La trouvaille de monnaies romaines de Thibouville (Eure)*. „Gallia” 1962, 20, s. 255–261; C. Brenot, H.-G. Pflaum: *Les émissions orientales de la fin du IIIe s. après J.-C. à la lumière de deux trésors découverts en Syrie*. RN 1965, 7, série 6, s. 139–141, 158–161; H.-G. Pflaum, P. Bastien: *La trouvaille de Çanak-kale (Turquie). Deniers et antoniniani émis de 261 à 284*. Wetteren 1969, s. 135–147; P. Bastien, H. Huvelin: *Trésor d'antoniniani en Syrie. La VICTORIA PARTHICA de Valérien. Les émissions d'Aurélien à Antioche et Tripoli*. RN 1969, 11, série 6, s. 258–270; W. Kellner: *Ein römischer Münzfund aus Sirmium (Gallienus—Probus)*. Wien 1978, s. 20–40; R. Bland: *The Blackmoor Hoard. „Coin Hoards from Roman Britain”* 1982, 3, s. 33–37; Idem: *A Third Century Hoard from the Balkans. „Coin Hoards”* 1985, 7, s. 190–195; S. Estiot: *Le trésor de Maravielle (Var)*. „Trésors Monétaires” [dalej: TM] 1983, 5, s. 9–115; Eadem: *Ripostiglio...*, s. 151–265; N.A. Crnobrnja: *Ostava rimskog novca iz Svetozareva, Valerijan—Dioklecijan*. Svetozarevo 1987, s. 16–30; *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn*. Ed. J. Fitz. Bd. 1: *Komitat Fejér*. Zusammengestellt von V. Lányi. Bonn—Budapest 1990, s. 53–235; P. Kos: *Ig. Najdba antoninijanov tretjega stoletja*. Ljubljana 1991, s. 98–99; S. Estiot, M. Amandry, M. Bompaire: *Le trésor de Sainte-Pallaye (Yonne): 8864 antoniniani de Valérien à Carin*. TM 1994, 14, s. 91–94.

²⁴ Lokalizacja mennic zob.: J.-P. Callu: *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*. Paris 1969, s. 231–236, 323–332; Göbl, s. 33–68; S. Estiot: *Ripostiglio...*, s. 22–107; w kwestii „mennicy bałkańskiej” por. S. Estiot: *Monnaies...*, s. 94–96. Autorka sugeruje, że warsztaty mennicze mogły się mieścić w Salonie lub Naronie; z kolei np. Göbl (s. 60–62) uważa, że mennica polowa, pierwotnie działająca na Bałkanach, która towarzyszyła cesarzowi w jego kampanii na Wschód, przekształciła się w mennicę stacjonarną w Bizancjum.

tensywności emitowania w nim monet. Stopień udziału emisji wybitych w danej mennicy, określony w procentach (por. tab. 1)²⁵, informuje zatem o jej aktywności w stosunku do innych ośrodków. Sumaryczne wyliczenia wyznaczają mennice wiodące prym w polityce emisyjnej cesarza. Stwierdza się więc w odniesieniu do produkcji globalnej wyraźną przewagę trzech mennic: w Siscii wyprodukowano aż 30,8% określonych proveniencyjnie egzemplarzy z analizowanych znalezisk, w Mediolanie — 22,3%, w Kyzikos — 12,7%. Bardziej ograniczona była natomiast produkcja w warsztatach w Lugdunum, a zwłaszcza w Trewirze²⁶.

Materiał, jaki obejmują zebrane skarby, jest niemal jednorodny nominalowo. Nieliczne są w tej masie srebrne denary i kwinary. Przeważają zaś antoniniany-aurelianiany reprezentujące mennictwo formalnie srebrne, a w zasadzie bilon, biorąc pod uwagę niepełnowartościowość antoniniana oraz wysoki stopień jego zdeprecjonowania. Jednak przecież to ta moneta służyła wówczas do zaspokojenia okazałych i regularnych wypłat na rzecz stacjonujących w prowincjach wojsk. Po odliczeniu egzemplarzy z zatartym wyobrażeniem oraz imitacji (uwzględnianych w katalogach poszczególnych znalezisk) pozostają 19 332 monety reprezentujące „mennictwo srebrne”. W analizowanych skarbach nie występują monety złote. Do badań nad tą kategorią pieniądza dysponujemy opracowaniem Sylviane Estiot²⁷, która omawia emisje Aureliana ze złotego kruszcu i prezentuje grupę liczącą 488 numizmatów. Są wśród nich zarówno aureusy, jak i złote medaliony, mające charakter okolicznościowy. W przypadku emisji monet złotych zdecydowana ich większość pochodziła z trzech mennic: ponad 57% wyemitowano w Mediolanie, prawie 20% — w Siscii, natomiast niespełna 10% — w mennicy w Trypolisie²⁸.

W sumie przebadano 19 820 monet. Zostały one uwzględnione w dalszych wyliczeniach, co pozwoliło wyciągnąć określone wnioski dotyczące intensywności tworzenia konkretnych typów monetarnych kierowanych z ramienia Aureliana wprost do grupy wojskowych. Zebrany materiał jest bardzo interesujący, różnorodny pod względem typologii, proveniencji menniczej numizma-

²⁵ Zob. też S. Estiot: *Ripostiglio...*, s. 19, tab. 2; S. Estiot, M. Amandry, M. Bompaire: *Le trésor...*, s. 58, tab. 17; dla skarbów bałkańskich — A. Kunisz: *La circulation des antoniniens sur les territoires de la Péninsule Balkanique du déclin du IIIe siècle (270–294)*. „Polish Numismatic News” 1986, 4, s. 18–21, tabl. 1–4.

²⁶ Znane są w ogóle tylko 4 monety wybite w Trewirze, por. S. Estiot: *Monnaies...*, s. 55, brak ich w analizowanych znaleziskach. Monety te należą do typu *pacator orbis*, zatem lansowane na nich treści nie dotyczą analizowanego problemu.

²⁷ S. Estiot: *L’or...*, 1, s. 51–165. Por. Eadem: *Monnaies...*, s. 277–439.

²⁸ Rzym i Ticinum: po 4,9%, Serdika, Kyzikos i Antiochia: po 0,8%, „mennica bałkańska”: 0,2%. Statystykę dla mennicy w Mediolanie zawyża skarb z Lava, liczący 244 monet z lat rządów Aureliana (237 z Mediolanu, 7 z Siscii), po jego wyłączeniu procentowy udział egzemplarzy z Mediolanu maleje do 17,4%, najwyższa wartość — 35,7% — dotyczy mennicy w Siscii, potem kolejno: Trypolis — 18,6%, Ticinum — 12,4%, Rzym — 10,1%, Kyzikos — 2,3%, Serdika i Antiochia — po 1,5%, „mennica bałkańska” — 0,4%.

Tabela 1

Udział produkcji mennic (mennictwo Aureliana) (w %)

Znaleziska	Mennica										
	Trewir	Lugdunum	Roma	Mediolan	Ticinum	Siscia	„balkańska”	Serdika	Kyzikos	Antiochia	Trypolis
Blackmoor	—	1,3	26,3	40,4	12,2	13,5	0,6	0,6	5,1	—	—
Thibouville	—	—	21,0	25,5	13,5	26,3	4,5	3,8	5,3	—	—
Reichenstein	—	—	27,7	30,3	14,2	14,2	5,2	—	8,4	—	—
Nieder-Rentgen	—	0,1	26,4	26,9	6,7	22,8	6,4	3,3	7,3	—	—
Sainte-Pallaye	—	4,1	23,5	47,0	7,1	13,3	3,1	—	1,0	—	—
Lochhausen	—	—	11,1	30,5	3,6	23,6	6,2	0,7	15,4	0,7	—
Maravielle	—	0,2	14,5	36,6	5,0	25,5	7,2	3,9	6,8	0,2	0,2
La Venèra	—	0,2	14,1	30,1	10,3	27,9	7,3	3,0	6,9	0,2	<0,1
Ig*	—	—	30,6	33,3	—	36,1	—	—	—	—	—
Komin	—	—	16,8	5,7	4,3	54,7	1,6	1,6	15,2	0,9	0,2
Dunaújváros*	—	—	20,6	24,4	3,1	35,0	1,9	0,6	14,4	—	—
Sirmium	—	—	7,6	14,2	1,7	42,5	9,5	8,7	15,5	0,2	<0,1
Šimanovci	—	—	6,1	11,7	1,2	42,1	9,3	8,2	21,1	0,2	—
„balkański”	—	1,0	15,1	1,0	8,5	25,5	3,8	19,8	25,5	—	—
Svetozarevo	—	—	15,0	1,4	5,3	22,4	5,8	14,8	34,8	0,3	0,1
Pleven	—	—	7,8	3,4	2,7	27,7	6,2	15,9	35,1	1,1	—
Rjaževo	—	0,3	9,2	7,9	0,3	29,9	2,2	4,3	44,0	1,6	0,3
Çanakkale	—	—	18,4	6,7	—	19,8	2,2	0,7	51,5	—	—
„B”*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	80,0	20,0
„P” *	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60,9	39,1
„antoninianów syryjski”*	—	—	—	—	—	—	—	—	0,4	82,6	17,0
monety złote*	—	—	4,9	57,8	4,9	19,9	0,2	0,8	0,8	0,8	9,9

* Obliczenia własne.

Źródło: S. Estiot: *Monnaies de l'Empire romain: XIII/I. D'Aurélien à Florian (270—276 après J.-C.)*. Paris 2004, s. 50.

tów, obejmuje cały okres rządów Aureliana. Pozwala to na wielopłaszczyznową, „ilościową” analizę propagandy monetarnej tego władcy.

Z kwestią sygnalizowaną w tytule niniejszego artykułu łączy się grupa numizmatów powstałych w imieniu Aureliana, których hasła zamieszczone na rewersach propagują 11 różnych tematów. Udział tych wątków w mennictwie cesarskim był jednak mocno zróżnicowany (por. tab. 2).

Tabela 2

Motywy militarne w mennictwie Aureliana²⁹

Hasło rewersu	Skarby		Monety złote	
	liczba egzemplarzy	procent	liczba egzemplarzy	procent
<i>Conco exer</i>	9	0,2	0	0,0
<i>Concordia legi</i>	75	1,3	8	4,5
<i>Concordia militum</i>	3 809	68,2	114	64,0
<i>Fides exerciti</i>	7	0,1	0	0,0
<i>Fides militum</i>	200	3,6	19	10,7
<i>Genius exerciti</i>	112	2,0	0	0,0
<i>Genius Illur</i>	86	1,5	2	1,1
<i>Restitutor exerciti</i>	168	3,0	0	0,0
<i>Virtus equit</i>	0	0,0	1	0,6
<i>Virtus Illurici</i>	0	0,0	33	18,5
<i>Virtus militum</i>	1 122	20,1	1	0,6
Ogółem	5 588	100,0	178	100,0

Pierwsze hasła, najliczniejsze, nawiązują do idei *concordia*. Przez cały okres rządów Aureliana emisje z różnych ośrodków menniczych głosiły hasło CONCOR(DIA) MILI(TVM). Należą do nich aureusy wybite w Mediolanie i Siscii oraz antoniniany-aurelianiany wyprodukowane w Siscii, Kyzikos, Mediolanie, Serdice i w „mennicy bałkańskiej”. W ikonografii ich rewersów uosobiona Konkordia siedzi lub stoi, trzymając sztandary³⁰; dwie personifikowane Konkordie stoją, każda z nich nosi sztandar wojskowy, a trzeci ukazany jest między nimi³¹; cesarz i Konkordia pokazani są w geście *dextrarum iunctio*³²; Jowisz ofiarowuje glob cesarzowi³³. Modyfikację zasadniczego tematu przyno-

²⁹ Źródłem wyliczeń własnych w tab. 2 są materiały zawarte w opracowaniach cytowanych w przyp. 23 i 27.

³⁰ RIC V/1 *Aurel.*, nr 25, 87—88, 106, 166, 192—197, 214; Göbl, nr 9, 10, 34, 173—174, 177; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 23—24, 29—35, 93—95.

³¹ RIC V/1 *Aurel.*, nr 107, 167, 198—203; Göbl, nr 18—20, 172, 175—177; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 20, 36—39, 82—89.

³² RIC V/1 *Aurel.*, nr 59—60, 75, 82, 118, 120, 215—219, 244—245, 273, 343, 356, 391—392, 409—410; Göbl, nr 48, 60, 213—214, 229, 233, 247, 275—276, 338.

³³ RIC V/1 *Aurel.*, nr 342; Göbl, nr 322, 329.

szą antoniniany z pierwszej emisji z mennicy w Mediolanie, powstałe na przełomie 270/271 roku, z legendą CONCO(rdia) EXER(-cituum?, -citus?) oraz wyobrażeniem Konkordii trzymającej sztandar i róg obfitości³⁴. Z kolei aureusy oraz antoniniany z warsztatów w Siscii i Mediolanie, emitowane od końca 270 roku do lata 271 i w drugiej połowie 272 roku, głoszą hasło CONCORD(IA) LEGI(onum). W ich ikonografii pokazana jest Konkordia siedząca lub stojąca w otoczeniu sztandarów wojskowych³⁵ bądź stojąca przy ołtarzu z paterą i rogiem obfitości w dłoniach³⁶. Wszystkie 3 hasła wyrażają ideę zgody (*concordia*), która w wymiarze politycznym odnosi się do pokoju wewnętrznego, pogodzenia się różnych grup społecznych i politycznych, zgody obywateli i instytucji³⁷; a w odniesieniu do armii nawołuje do pojednania i utrwalenia zgody — między żołnierzami, między oddziałami, między armią a jej zwierzchnikiem — tak istotnej dla należytego funkcjonowania państwa i zachowania właściwych proporcji między interesami jednostek a interesem ogółu.

Z ideą *concordia* w jej militarnym aspekcie łączyła się kolejna cnota — *fides*³⁸. Wszak od pozyskania wierności armii zależały losy władzy nad państwem rzymskim. W mennictwie Aureliana do wierności żołnierzy względem cesarza — jak możemy się domyślać — odwołano się na monetach 2 typów. Pierwszy określony jest legendą FIDES EXERCITI (*sic!*, *exercituum?*, *-tus?*) z wizerunkiem Marsa kroczącego z trofeum na ramieniu, zbrojnego we włócznię³⁹. Wyobrażenie to pojawiło się na rewersach antoninianów, które powstawały od końca 271 do jesieni 272 roku w „mennicy bałkańskiej”. Drugi typ oznaczony jest legendą FIDES MILI(TVM). Temat ten w końcu 270 roku, latem i jesienią 272 oraz latem i jesienią 273 roku realizowany był przez aureusy z mennic w Rzymie, Siscii i Mediolanie oraz antoniniany wyemitowane w Rzymie, Mediolanie i Kyzikos. W ich ikonografii uosobiona Fides stoi, trzymając sztandary⁴⁰; cesarz stoi między dwoma sztandarami, dzierżąc włócznię i glob⁴¹;

³⁴ RIC V/1 *Aurel.*, nr 101, 191; Göbl, nr 21.

³⁵ RIC V/1 *Aurel.*, nr 10—11, 86, 102—104, 117, 168—169; Göbl, nr 29—33, 169—171; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 40—42, 49, 99.

³⁶ RIC V/1 *Aurel.*, nr 105.

³⁷ Szerzej zob. J. Béranger: *Remarques sur la concordia dans la propagande monétaire impériale et la nature du principat*. In: Idem: *Principatus. Études de notions et d'histoire politiques dans l'Antiquité gréco-romaine*. Genève 1975, s. 367—382; B. Levick: *Concordia at Rome*. In: *Scripta Nummaria Romana. Essays presented to Humphrey Sutherland*. Eds. R.A.G. Carson, C.M. Kraay. London 1978, s. 217—233; H.L. Axtell: *The Deification of Abstract Ideas in Roman Literature and Inscriptions*. New York 1987, s. 11—13; L. Morawiecki: *Pax et Concordia — polityczne i religijne aspekty personifikacji w republikańskim Rzymie*. W: *Religia i polityka w świecie antycznym*. Red. R. Sajkowski. Ostróda 2005, s. 135—150.

³⁸ Por. J. Béranger: *Remarques...*, s. 374—375.

³⁹ RIC V/1 *Aurel.*, nr 393; Göbl, nr 269.

⁴⁰ RIC V/1 *Aurel.*, nr 89—94, 109, 124—125, 328—329; Göbl, nr 15—16, 82, 90, 167—168, 292; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 1—4, 18—19, 92, 97, 100—101.

⁴¹ RIC V/1 *Aurel.*, nr 46; Göbl, nr 103.

cesarz stoi naprzeciw drugiej postaci (boga Marsa?), jeden z nich nosi włócznię, drugi — wiktoriale⁴²; albo Jowisz wręcza glob cesarzowi⁴³.

Legendy rewersów kolejnych monet Aureliana adresowanych do żołnierzy przywołują ich Geniusza. Był to abstrakcyjny obiekt kultu popularny w środowisku wojskowych, uosabiający opiekuńczego ducha oddziałów lub kręgu wojskowych⁴⁴. Należą do tej grupy antoniniany i monety brązowe wyprodukowane w końcu 271 roku w Rzymie i Kyzikos typu GENIVS EXERCITI (sic!, *exercituum?*, *-tus?*), przedstawiające Geniusza, który stoi z paterą i rogiem obfitości w rękę⁴⁵. Należy do tej grupy zaliczyć także aureusy z Siscii oraz antoniniany z Siscii i Mediolanu z końca 270 roku typu GENIVS ILLV(Rici?), ukazujące Geniusza z paterą i rogiem obfitości⁴⁶. Personifikował on ducha całego obszaru Illyricum, wyeksponowanego w propagandzie monetarnej cesarza Illiryjczyka⁴⁷. Treści tych monet należały do nurtu „regionalizmów”, ale jednocześnie mogły odnosić się do wojskowych wywodzących się z tego rejonu Imperium.

Następne monety emitowane w imieniu i dla cesarza Aureliana lansują ideę *virtus*, która w propagandzie epoki kryzysu III wieku miała wymiar męstwa wojennego, oznaczała waleczność, dzielność i odwagę. Te zalety pożądane były u żołnierzy, nadto cnoty te były przez nich czczone⁴⁸. Temat *virtus* pojawił się na aureusach i antoninianach Aureliana typu VIRTVS EQVIT(um), pochodzących z pierwszej emisji z warsztatów menniczych w Mediolanie z przełomu 270/271

⁴² RIC V/1 *Aurel.*, nr 126—127. Owa postać opisana jest jako żołnierz, podobnie zob. H. Cohen: *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées médailles impériales*. Vol. 6. Paris 1995; RIC V/1 *Aurel.*, nr 93. Poprawniej jest jednak widzieć w niej Marsa, o czym mowa w dalszej części artykułu.

⁴³ RIC V/1 *Aurel.*, nr 344; Göbl, nr 319, 328.

⁴⁴ H. Kunckel: *Der römische Genius*. Heidelberg 1974, s. 65, 131—133; M.P. Speidel, A. Dimitrowa-Milčeva: *The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity*. In: ANRW, Abt. II, Bd. 16/2, 1978, s. 1542—1547; M. Popescu: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*. Bucarest 2004, s. 64—67.

⁴⁵ RIC V/1 *Aurel.*, nr 83, 345; Göbl, nr 83, 315; S. Estiot: *Un as d'Aurélien appartenant à la collection H.-G. Pflaum*. „Bulletin de la Société Française de Numismatique” [dalej: BSFN] 1988, 43, s. 439—441.

⁴⁶ RIC V/1 *Aurel.*, nr 110—111, 172—173, 204—205, 222—224; Göbl, nr 35, 179—182; S. Estiot: *L'or...*, I, nr 103, 122.

⁴⁷ Por. np. D. Rendić-Miočević: *Illyrico-Pannonica kao tema legendi u rimskoj numografiji*. „Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu” 1990, 23, s. 77, 85, 86; W. Kaczanowicz: *Regionalizm w ideologii cesarstwa rzymskiego lat 235—284 n.e. Świadectwo monet*. W: *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. T. 1/1. Red. J. Staszewski. Warszawa 1996, s. 97; R. Hedlund: „...achieved nothing worthy of memory”..., s. 102.

⁴⁸ M. Popescu: *La religion...*, s. 59—61. Szerzej o *virtus* zob. np. G.Ch. Picard: *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la Religion et de l'Art triomphal de Rome*. Paris 1957, s. 371—481; H.L. Axtell: *The Deification...*, s. 25—26; S. Laconi: *Virtus, Studio semantico e religioso dalle origini al Basso Impero*. [Cagliari] 1988, s. 13—107; F. Heim: *Virtus. Idéologie politique et croyances religieuses au IVe siècle*. Berne—Frankfurt a.M.—New York 1991, s. 175—184.

roku. W ich ikonografii ukazany jest cesarz jadący konno⁴⁹. Kilkakrotnie w latach 270—273 powtórzono emisję monet typu VIRTVS MILITVM. Były to antoniniany i aureusy z Mediolanu, Rzymu, Siscii, z „mennicy bałkańskiej”, które wyobrażają cesarza, noszącego glob i włócznię lub berło, naprzeciw postaci (zapewne boga Marsa) zbrojnej we włócznię, trzymającej wiktoriale⁵⁰; albo cesarza jadącego konno⁵¹. Z kolei aureusy wyemitowane w 273 roku w Trypolisie oraz wiosną 274 roku w Siscii, Serdice i Trypolisie, a także antoniniany i denary emitowane w Antiochii od lata 272 do wiosny 273 roku, typu VIRTVS ILLVRICI, pokazują boga Marsa, który niesie trofeum, a u jego stóp siedzi jeniec⁵².

Ostatnia z wydzielonych grup to wyemitowane w pierwszej połowie 275 roku w mennicy w Kyzikos antoniniany-aurelianiany typu RESTITVTOR EXERCITI (*sic!*), w ich ikonografii bóg Mars, zbrojny we włócznię, demonstruje glob cesarzowi, który trzyma berło⁵³.

Większość zaprezentowanych hasel monetarnych znana była w mennictwie wcześniejszych władców rzymskich. Niektóre miały bardzo odległą historię, sięgającą I wieku, np. *fides exercituum* pojawiło się na monetach w czasie wojny domowej lat 68—69⁵⁴, a *concordia exercituum* wystąpiło na emisjach Ner-

⁴⁹ RIC V/1 *Aurel.*, 100, 115; Göbl, nr 28; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 26.

⁵⁰ RIC V/1 *Aurel.*, nr 56, 146—148, 184, 242, 407—408; Göbl, nr 51, 62, 63, 104—105, 186, 282—283; J. Mairat: *Monnaies rares ou inédites d'Aurélien*. BSFN 2001, 56, s. 49, nr 1; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 154. Postać zbrojnego obok cesarza opisana jest niekonsekwentnie: jako żołnierz — RIC V/1 *Aurel.*, nr 242; Göbl, nr 186, albo jako Mars — S. Estiot: *Ripostiglio...*, nr 6416—6429; jednak na innych monetach tego samego typu autorka ta utożsamia ją z żołnierzem — ibidem, nr 120—126, 141—161, 1738—1773, 2720—2940, 4121—4390, 8998—9003, 9217—9351, 10774—10799. Por. też w tym kontekście A. Watson: *Aurelian...*, s. 172, o podobieństwie Mars — Virtus. Natomiast F. López Sánchez (*Du masculin dans le féminin: les pouvoirs réels de Séverine (274—275 ap. J.-C.) et d'autres femmes à Rome. L'apport de la numismatique*. In: *Iconographie impériale, iconographie royale, iconographie des élites dans le monde gréco-romain*. Textes réunis et présentés par Y. Perrin, avec la collaboration de T. Petit. Saint-Etienne 2004, s. 252—253) dostrzega obok Aureliana osobę rządzącego wcześniej Klaudiusza II, a opisaną scenę na monetach typów *virtus militum* i *virtus Augusti* interpretuje jako przekazanie władzy, akt ten aprobuje armia rozdysponująca władzę imperialną.

⁵¹ RIC V/1 *Aurel.*, nr 212.

⁵² RIC V/1 *Aurel.*, nr 378—380, 388; Göbl, s. 150, nr 363, 367; S. Estiot: *L'or...*, 1, nr 144—147, 156, 186—199.

⁵³ W opracowaniach podawana jest różna tożsamość postaci towarzyszącej cesarzowi. Jako Mars opisana jest w: RIC V/1 *Aurel.*, nr 366; Göbl, nr 348; S. Estiot: *Ripostiglio...*, nr 10723—10773; P. Bastien: *Le buste monétaire des empereurs romains*. Vol. 2. Wetteren 1993, s. 503; C. Foss: *Roman Historical Coins*. London 1990, s. 240, nr 19. Z kolei L. Homo (*Essai...*, tab. 4, s. 374) i F. Manns (*Münzkundliche und historische Untersuchungen über die Zeit der Illyrerkaizer: Aurelianus*. Würzburg 1939, s. 59) opisują ją jako żołnierza; natomiast H. Cohen (*Description...*, *Aurel.*, nr 206) identyfikuje ją z Romą.

⁵⁴ *The Roman Imperial Coinage*. Ed. C.H.V. Sutherland. Vol. 1: *From 31 BC to AD 69*. London 1984 [dalej: RIC I²], *Civil Wars*, nr 118—122, 126; RIC I² *Vit.*, nr 27—30, 42, 47, 52—54, 67; RIC II *Vesp.*, nr 420—421. Por. P. Zanzarri: *La concordia romana. Politica e ideologia nelle monetazione dalla tarda Repubblica ai Severi*. Roma 1997, s. 44, 47.

wy⁵⁵. Inne hasła — młodszego rodowodu — pojawiły się w II i III wieku. Do tej grupy należą napisy: *concordia militum*, którym po raz pierwszy posłużono się w mennictwie Kommodusa⁵⁶, i *fides militum*, którym opatrzono monety Makryna i Diadumeniana⁵⁷. Motywy te wykorzystywane były również przez kolejnych cesarzy. W latach kryzysu III wieku bezpośredni poprzednicy Aureliana — Klaudiusz II Gocki i Kwintyllus, posłużyli się w swojej propagandzie monetarnej napisami *fides exerc(ituum)?, -itus?)*⁵⁸, *fides militum*⁵⁹, *concordia exerc(ituum)?, -itus?)*⁶⁰. Obecna na numizmatach Aureliana legenda *concordia militum* w mennictwie Klaudiusza II Gockiego i Kwintyllusa, co prawda, nie wystąpiła, ale spotykamy ją na monetach innych cesarzy okresu kryzysu III wieku: Waleriana I i Galliena⁶¹, a także na monetach władców efemerycznych, jakimi byli Mariusz, rządzący w „państwie galijskim”⁶², i Domicjan, uzurpator z lat 70. III wieku⁶³. Inne z wymienionych legend zastosowanych na emisjach Aureliana wystąpiły po raz pierwszy w mennictwie cesarskim dopiero w dobie kryzysu III wieku. Wykorzystano bowiem na monetach Aureliana podobne hasła do tych, które wcześniej opatrzywały rewersy monet Trajana Decjusza i miały postać *genius Illurici*⁶⁴, *genius exercitus Illuriciani*⁶⁵. Potem napis *genius exerci(tus)?, -uum?)* wystąpił w mennictwie Galliena⁶⁶ oraz Klaudiusza II Gockiego⁶⁷. Również Aurelianowe hasła: *concordia legionum*, *virtus militum*,

⁵⁵ RIC II *Nerva*, nr 2—3, 14—15, 26—27, 53—55, 69—70, 79—81, 95—97. D.C.A. Shotter (*The principate of Nerva: some observations on the coin evidence*. „Historia” 1983, 32, s. 215—226) i D. Nony (*Nerva et les apparences de la légitimité*. In: *Mélanges de Numismatique offerts à P. Bastien à l'occasion de son 75ème anniversaire*. Réd. H. Huvelin, M. Christol, G. Gautier. Wetteren 1987, s. 51—63) oceniają to hasło jako jedno z głównych w mennictwie Nerwy. Por. P. Zanzarri: *La concordia...*, s. 55—56, 65—66; J.D. Grainger: *Nerva and the Roman succession crisis of AD 96—99*. London—New York 2003, s. 35.

⁵⁶ RIC III *Comm.*, nr 107; 126—127, 457, 459c—d, 465. Por. np. F. Grosso: *La lotta politica al tempo di Commodo*. Torino 1964, s. 211; J. Béranger: *Remarques...*, s. 376; P. Zanzarri: *La concordia...*, s. 77—78.

⁵⁷ RIC IV/2 *Macr.*, nr 1, 64—68, 179—184; RIC IV/2 *Diad.*, under *Macr.*, nr 100.

⁵⁸ RIC V/1 *Cl. Goth.*, nr 34—36, 148; RIC V/1 *Quint.*, nr 50—51.

⁵⁹ RIC V/1 *Cl. Goth.*, nr 5, 37—38, 121, 149, 230; RIC V/1 *Quint.*, nr 2—3, 18, 52, 63, 82.

⁶⁰ RIC V/1 *Cl. Goth.*, nr 1, 3, 25—26, 140—141; RIC V/1 *Quint.*, nr 1, 10—12, 45—47.

⁶¹ RIC V/1 *Val.*, nr 237—239; RIC V/1 *Gall.*, *JR*, nr 71, 377—379.

⁶² RIC V/2 *Marius*, nr 1, 5—8.

⁶³ RIC V/2 *Domit.*, nr 1; R.A. Abdy: *The second-known specimen of a coin of Domitian II recorded in a hoard from Oxfordshire*. RN 2004, 160, s. 220; R. Abdy, N. Harling: *Two Important New Roman Coins*. NC 2005, 165, s. 176—177; S. Estiot, G. Salaün: *L'usurpateur Domitianus*. RN 2004, 160, s. 201—218.

⁶⁴ RIC IV/3 *Tr. Decius*, nr 15, 38, 116. Por. ibidem, nr 9 (hybryda?).

⁶⁵ RIC IV/3 *Tr. Decius*, nr 3—4, 16—18, 39—40, 103—105, 117—119. Hasło *Genius exercitus* pojawiło się wcześniej w ikonografii monet Marka Aureliusza cesarza, RIC III *M. Aur.*, under *Ant. Pius*, nr 453, 458, 461, 1302, 1340.

⁶⁶ RIC V/1 *Gall.*, *SR*, nr 199.

⁶⁷ RIC V/1 *Cl. Goth.*, nr 48—49, 173.

virtus equitum, znalazły swe prototypy w mennictwie władców III-wiecznych. Pierwsze pojawiło się w okresie współrządów Waleriana I i Galliena⁶⁸, później — Klaudiusza II Gockiego⁶⁹. Drugie do leksyki monetarnej wprowadzone zostało za Galliena⁷⁰, potem używane było w mennictwie władców „galijskich”⁷¹. Natomiast ostatnie hasło pojawiło się na monetach bitych w imieniu Postumusa⁷². Wykorzystując wszystkie te legendy w swoim mennictwie, Aurelian wpisywał się zatem w pewną tradycję i konwencję. Większość haseł, których użył w propagandzie skierowanej do żołnierzy, związana była z propagandą władców rzymskich panujących od połowy III wieku. Odzwierciedla to charakterystyczny właśnie dla tych czasów wzrost znaczenia armii rzymskiej, którego konsekwencją było umieszczanie na monetach wielu władców haseł dotyczących udziału żołnierzy w życiu Imperium Romanum i ich relacji z imperatorem. Wystarczy podać przykład mennictwa poprzednika Aureliana — cesarza Klaudiusza II Gockiego, w którego propagandzie, co zauważa Wiesław Kaczanowicz, takie tematy militarne były częste, akcentowały rolę żołnierzy oraz charakteryzowały ówczesną armię rzymską⁷³.

W mennictwie Aureliana, w omawianym zakresie, znalazły się również hasła oryginalne. Pierwsze z nich — *VIRTVS ILLVRICI* — jest unikatowe w historii mennictwa cesarskiego III wieku. Monety podejmujące ten temat należą do szerszej grupy emisji Aureliana o motywach regionalnych, które — podobnie jak wskazane już monety głoszące ideę *genius Illurici* — podkreślały jego związki z Illyricum. O ile przedtem, podobnie jak na monetach Trajana Decjusza, przywołano Geniusza tych ziem, o tyle legenda *VIRTVS ILLVRICI* podkreślać miała waleczność i odwagę żołnierzy rzymskich, wywodzących się z tego obszaru, schlebając jednocześnie poczuciu wyjątkowości i wartości tej grupy⁷⁴. Hasło takie występowało od połowy 272 do początku 274 roku na monetach bitych w mennicach w Antiochii, Trypolisie, Serdice oraz Siscii i zapewne było ściśle związane z udziałem Illiryjczyków w prowadzonych wówczas wojnach. *Novum* w propagandzie Aureliana był także napis *RESTITVTOR EXERCITI (sic!)*. Czas i miejsce powstania monet, które ten temat głosiły: 275 rok, mennica wschodnia w Kyzikos, sugerują, że należy je wiązać z zamierzoną przez cesarza wyprawą wojenną przeciw Sassanidom albo — co bardziej

⁶⁸ RIC V/1 *Val.*, nr 236; RIC V/1 *Gall.*, *JR*, nr 376.

⁶⁹ RIC V/1 *Cl. Goth.*, nr 142.

⁷⁰ RIC V/1 *Gall.*, *JR*, nr 411; RIC V/1 *Gall.*, *SR*, nr 332.

⁷¹ RIC V/2 *Lael.*, nr 3—4, 10; RIC V/2 *Tetr. I with Tetr. II*, nr 211.

⁷² RIC V/2 *Post.*, nr 369, 386—389.

⁷³ W. Kaczanowicz: *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235—284 n.e.* Katowice 1990, s. 80—81.

⁷⁴ O zaletach mężów wywodzących się z Illyricum por. np. Solin. 21, 3; Paneg. Lat. X (2) 2, 2; Auson., Epigr. 31, 4; HA Cl. 11, 9; 14, 2; HA A 35, 4; Aurel. Vict., Caes. 39, 26; T. Zawadzki: *L'Histoire Auguste et les empereurs illyriens (249—282)*. In: *Les empereurs illyriens*. Réd. E. Frézouls, H. Jouffroy. Strasbourg 1998, s. 23, 25.

prawdopodobne — przeciw Gotom w Azji Mniejszej⁷⁵. W kontekście przygotowań do tej ekspedycji umieścić też należy — bliżej nieznane — reformy Aureliana zmierzające do podniesienia sprawności i dyscypliny wojska; upamiętnił je epitet cesarza *restitutor* zachowany w materiale numizmatycznym⁷⁶. Ich echo znajdujemy także w *breviarium* pióra Eutropiusza, gdzie Aurelian określony został *disciplinae militaris corrector* (Eutr. IX 14)⁷⁷. Wątek ten wszelako nie został w owym dziele szerzej rozwinięty, a tylko zasygnalizowany. W innych tekstach, np. w obszernej biografii Aureliana zamieszczonej w *Historii Augusta*, brakuje podobnej informacji o działaniach cesarza w tej płaszczyźnie, chociaż w zbiorze tym w odniesieniu do innych rzymskich władców pojawiają się opinie, iż wzmocnili oni dyscyplinę wśród żołnierzy⁷⁸. Świadcstwo monet jest jednak bezsporne. Przyjąć należy, że zalecenia Aureliana w kwestii odnowienia sprawności, zaprowadzenia dyscypliny i zwiększenia wartości bojowej oddziałów armii rzymskiej przeobraziły się w konkretne działania.

Wiesław Kaczanowicz, podsumowując swą analizę ideologicznych aspektów w III-wiecznym mennictwie imperialnym, zauważa trafnie, że: „Elementem zdecydowanym dominującym na rzymskich monetach z lat 235—284 jest armia. Ówczesne emisje monetarne są ogromnie nasycone hasłami nawiązującymi do wojska, a towarzyszące im rysunki najczęściej wypełniają rozmaite militaria”⁷⁹. Oceniany w takiej perspektywie Aurelian spełnia „wymagania” epoki, dostrzegane także przez innych władców, którzy emitowali monety schlebujące żołnierzom. W skali całego, tzn. złotego i srebrnego, mennic-

⁷⁵ S. Estiot: *Aureliana...*, s. 87; A. Watson: *Aurelian...*, s. 172. Inną datację — 273/274 rok — proponuje C. Foss: *Roman Historical Coins...*, s. 240.

⁷⁶ W inskrypcjach brakuje podobnego określenia Aureliana, ale np. Trajan Decjusz nazwany został *reparator disciplinae militaris* (AE 1891, 46), a w mennictwie inni władcy — kolejno Galien, Probus i Tacyt — noszą epitety: *conservator exerc.*, RIC V/1 *Gall.*, *SR*, nr 173; *restitutor exerciti*, RIC V/2 *Pr.*, nr 909; *conservator militum*, RIC V/1 *Tac.*, nr 16—17, 133—134; 191—194. Odnosnie działań Aureliana A. Watson (*Aurelian...*, s. 172 i przyp. 47) wiąże z prawdopodobną reorganizacją armii rzymskiej fakt, że pewne oddziały otrzymały imię cesarza: *cohors Pimasensis Aureliana*, AE 1908, 136; *legio III Augusta Aureliana*, CIL 08.2665. R. Suski (*Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania Aureliana 270—275*. Kraków 2008, s. 306—307) opiniuje, że możliwy jest związek tematu *restitutor exerciti* z reorganizacją wojska w azjatyckich prowincjach, chociaż „Takiego hasła jednak można by się spodziewać raczej w poprzednim roku”, czyli 273, badacz aprobuje bowiem 274 rok jako datę emisji omawianych monet. W tym ujęciu ich treści byłyby komentarzem do działań Aureliana podjętych po pokonaniu sił palmyreńskich, nie zaś działań poprzedzających kolejne walki. W kwestii odbudowy armii na rzymskim Wschodzie — ibidem, s. 157—160.

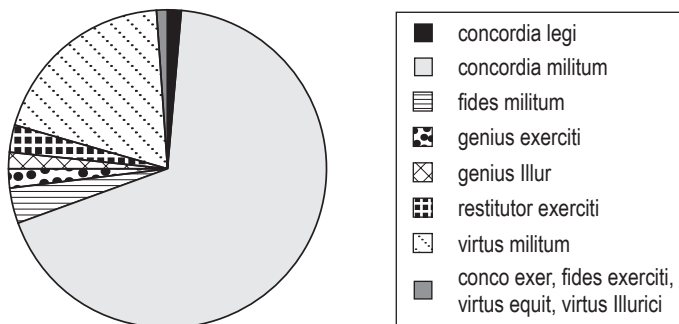
⁷⁷ Por. o Wespazjanie — Eutr. VII 20, 1: „diligens tamen coercitor disciplinae militaris”, o Sewerze Aleksandrze — Eutr. VIII 23: „disciplinam militarem severissime rexit”. Podobnie o Walensie — Amm. XXXI 14, 2: „severus militaris et civilis disciplinae corrector”.

⁷⁸ HA H 3, 9; HA Max. 7, 2. Por. C. Lessing: *Scriptorum Historiae Augustae Lexicon*. Hildesheim 1964, s. 143, s.v. *disciplina*.

⁷⁹ W. Kaczanowicz: *Aspekty...*, s. 117; A. Watson: *The Representation of Imperial Authority: Problems of Continuity in the Mid-Third Century AD*. Ann Arbor 1992, s. 114—122.

stwa Aureliana objętego analizą statystyczną, monety, których adresatami mieli być żołnierze armii rzymskiej i które nawiązywały do działalności cesarza w sprawach wojskowych, stanowią grupę bardzo liczną — 29,1% wszystkich przebadanych egzemplarzy. Liczba ta przekonuje o wysokiej randze wątków „żołnierskich” w hierarchii wszystkich tematów podejmowanych w propagandzie imperialnej Aureliana. Bardzo wysoki jest udział monet z wydzielonego zespołu w mennictwie złotym — 36,5%. Nieco mniejszy w mennictwie srebrnym — 28,9%. Różnica to nieznaczna, warto wszelako zauważyć, że wartość wskazana w tym zakresie dla monet złotych informuje przekonująco, jak ważką rolę musiały odgrywać w zamyśle Aureliana treści lansowane w wyobrażeniach monet ofiarowanych w ramach cesarskich donatyw i z innych okazji, z którymi związane było rozdysponowanie pieniądza złotego wśród wojskowych elit. Ponadto należy podkreślić poświadczoną ogólnym wynikiem użytym dla „mennictwa srebrnego” intensywność propagandy kierowanej do szerokich mas żołnierskich.

Miejsce poszczególnych haseł w strukturze tematów militarnych w mennictwie Aureliana jest zróżnicowane (por. wyk. 1). Liczby określające ich procentowy w niej udział informują o wadze, jaką przykładano do lansowania każdego z nich. Największą grupę w wydzielonym zespole monet złotych i srebrnych stanowią monety propagujące ideę *concordia militum*, jest ich 68%. Drugą grupę — 19,5% — tworzą monety głoszące temat *virtus militum*. Warto też wskazać, że monety typu *concordia militum* stanowią 19,8%, a monety typu *virtus militum* — 5,7% wszystkich numizmatów złotych i srebrnych objętych statystyką. Wyniki te są uderzająco wysokie, ponieważ mennictwo Aureliana jest bardzo bogate typologicznie. Każdy z pozostałych typów monetarnych zajmuje w zespole monet podejmujących wątki „żołnierskie” zdecydowanie mniej miejsca, wystarczy nadmienić, że monety typu *fides militum*, które pod względem proporcjonalnego w nim udziału są na trzeciej pozycji, stanowią w nim zaledwie 3,7%, zaś następne, czwarte hasło — *restitutor exerciti*, umieszczono na około 3% przebadanych egzemplarzy monet.

Wykres 1. Udział motywów militarnych w mennictwie Aureliana — typologia

Dwa zatem hasła: *concordia militum* oraz *virtus militum*, stanowiły trzon propagandy Aureliana skierowanej do żołnierzy rzymskich. Nawet jeśli były one znane i często stosowane w mennictwie innych władców, stając się truizmem w propagandzie czasów kryzysu III wieku, tak intensywne — jak przekonują podane liczby — ich propagowanie na monetach Aureliana świadczy, że były one nie czczym sloganem, ale podstawowym przesłaniem skierowanym przez cesarza pod adresem wojskowych. Przywoływanie idei *concordia* pozostawało wręcz rozpaczliwym nakazem chwili, było najbardziej podstawowym życzeniem i prośbą władcy wobec wojskowych. Z uwag, które formułują Paola Zanzarri oraz Jean Béranger, wynika, że w propagandzie Aureliana nie odwoływano się wyłącznie do zgody jako wartości abstrakcyjnej, brzmiącej bezosobowo, ale wykorzystano również hasła brzmiące emocjonalnie, które bardziej przekonująco wzywały do przywrócenia lub zachowania zgody. Taki właśnie ekspresyjny wydzźwięk miała legenda *concordia militum*, skierowana, według wspomnianych badaczy, nie do całych formacji wojskowych, ale do konkretnych żołnierzy, do których apelowano o zgodę między nimi oraz między nimi a władcą⁸⁰. Wspomnianą na początku zależność władców od żołnierzy i konieczność docenienia ich, nie tylko tych drugich zauważenia, odzwierciedla sens drugiego hasła — *virtus militum* — bardzo popularnego w mennictwie Aureliana. Było to odwołanie do cnót pożądanых bądź posiadanych przez żołnierzy, do ich męstwa i odwagi. Te tematy lansowane były, powtórzmy, w przypadku pierwszego — przez cały okres rządów Illirijczyka, w przypadku drugiego hasła — przez pierwszy okres jego rządów aż do jesieni 273 roku. Pozostałe treści miały raczej „okolicznościowy” charakter, związany nie tylko z rodzajem kruszcu, z którego wybito monety, lecz także wynikający z faktu, że ich emitowanie podejmowano wyłącznie w pewnych momentach rządów Aureliana albo bito je z przerwami. Odzwierciedlają to skromniejsze w konsekwencji proporcje ich udziału w zespole monet o motywach wojskowych.

W historii mennictwa Aureliana można wyróżnić szczególne momenty, w których propaganda skierowana do żołnierzy przybierała na sile, co odzwierciedlało się w powstawaniu licznych typów monetarnych i ich wariantów. Jeden z takich momentów przypadł na pierwsze miesiące rządów cesarza, czyli schyłek 270 i początek 271 roku. W tym czasie powstały w jego imieniu monety, w których wyobrażeniach pojawiły się rozmaite wątki wojskowe, niektóre — *concordia exercituum*, *virtus equitum*, *genius Illurici* — obecne tylko w tej fazie rządów Illirijczyka, oraz inne, do których powracano: *virtus militum*, *fides militum*, *concordia militum*, *concordia legionum*. Słusznie S. Estiot zauważa, że na pierwszych monetach proveniencji rzymskiej, powstałych *in absentia*, automatycznie posłużono się popularnym w III wieku hasłem *fides militum*⁸¹.

⁸⁰ P. Zanzarri: *La concordia...*, s. 78; J. Béranger: *Remarques...*, s. 376.

⁸¹ S. Estiot: *L'or...*, 1, s. 65. Por. Eadem: *Rome: la première émission d'or au nom d'Aurélien*. BSFN 1991, 46, s. 49—55.

Uwagę tę rozciągnąć można z podobnych powodów na emisję monet tego samego typu z Kyzikos. Inny jest natomiast kontekst powstania różnorodnych typologicznie monet bitych w Siscii i Mediolanie we wczesnym okresie panowania⁸². Aurelian bowiem wyniesiony został do purpury w rejonie naddunajskim, tu również w początkach swoich rządów kontynuował kampanię przeciw barbarzyńcom, pozostawał zatem blisko panońskiej Siscii, a po wojnie z Wandalami zawitał do Mediolanu. Treści monet z tych dwóch mennic pokazują hierarchię tematów istotnych wtenczas dla Illiryjczyka, odzwierciedlają cel propagandy imperialnej, jakim było pozyskanie wojskowych. Ten cel przesądził o pojawieniu się na złotych i srebrnych monetach licznych haseł skierowanych do żołnierzy. Zrozumiałe jest to w kontekście wydarzeń, które doprowadziły do proklamacji imperatorskiej Aureliana — chodzi tu o rywalizację z Kwintyllusem, cesarzem uznanym przez senat i część oddziałów armii rzymskiej, a następnie przez nie zdradzonym, oraz o pojednanie z jego wojskiem, a także — w kontekście wcześniejszej kariery Aureliana — aluzją do niej jest prawdopodobnie napis *virtus equitum* na monetach mediolańskich, Illiryjczyk bowiem sprawował wcześniej dowództwo jazdy (*equites*)⁸³. Wyobrażenia monet pierwszych emisji Aureliana w różnorodny zatem sposób miały trafić do żołnierzy. Wątki militarne były faktycznie liczne, jak gdyby w propagandzie monetarnej starano się, wykorzystując rozmaite możliwości dostarczane przez treść przywołanych wielu idei, oddziaływać na wojskowych, przekonując ich zarazem do osoby Aureliana.

Zauważyć można nasilenie emitowania monet podejmujących wątki „żołnierskie” również w latach wojen prowadzonych przez Aureliana przeciw buntownikom palmyreńskim, ekspedycji przeciw barbarzyńskim Gotom i Karpom, operacji przeciw Tetrykom galijskim. Pojawiało się wówczas stosunkowo dużo legend skierowanych do wojskowych, liczniejsze były także takie emisje monet złotych. Numizmaty te wzywały żołnierzy do zgody (*concordia*) i wierności (*fides*) oraz sławiły ich męstwo (*virtus*), zwłaszcza grupy wodzącej się z Illyricum (*virtus Illurici*). Stosowne emisje powstawały głównie w mennicach położonych blisko terenów działań wojennych i na szlaku pochodu sił rzymskich powracających ze Wschodu, a więc w „mennicy bałkańskiej”, Trypolisie, Kyzikos, Antiochii, Serdice, Siscii. W mennictwie Aureliana brakuje jednak odwołań do idei zwycięstwa związanej wyraźnie — legendami lub ikonografią monet — z żołnierzami, do sukcesów, których są oni

⁸² Por. S. Estiot: *Or et billon: l'atelier de Milan sous Aurélien (270—274 A.D.)*. In: *Ermano A. Arslan studia dicata*. P. 2: *Monetazione romana repubblicana ed imperiale*. Ed. R. Martini, N. Vismara. Milano 1991, s. 450—457; S. Estiot: *La première émission d'or au nom d'Aurélien à Siscia (270 A.D.)*. In: *Proceedings...*, s. 327—334; S. Estiot, M. Amandry: *Aurélien...*, s. 727—728; S. Estiot, F. Bonté: *Aurélien et Séverine: trois raretés et un inédit*. BSFN 1997, 52, s. 4—5.

⁸³ T. Kotula: *Aurelian...*, s. 41. Por. też R.T. Saunders: *A Biography...*, s. 135—136.

współautorami⁸⁴, a przejawia się nieustanna troska o wsparcie żołnierzy dla cesarza i wyzyskanie ich potencjału, gwarantujące, w tym przypadku, powodzenie w planach wojennych.

W kontekście wyobrażeń dotychczas omówionych wojsko jawi się jako gwarant rządów Aureliana. W ideologii władzy imperialnej przez niego rozwijanej przewijała się wszelako także inna myśl. Otóż wśród monet legendami nawiązującymi do żołnierzy jest mała grupa numizmatów ze zmodyfikowaną ikonografią. W większości bowiem przypadków treść napisów ilustrowało standardowe przedstawienie uosobionej cnoty-wartości przywołanej w legendzie, często w wyobrażeniu umieszczane były też różne militaria, które nadały jej wymiar wojskowy. Pewna grupa monet omawianego zespołu odznacza się jednak oryginalną ikonografią, która podejmowała kwestię boskiej inwestytury cesarza. O jej rozumieniu przez Aureliana mówi przekaz anonimowego kontynuatora Kasjusza Diona. Zachowała się w nim informacja, że w pewnym momencie swoich rządów, po stłumieniu buntu w armii, Aurelian stwierdził, że żołnierze mylą się, wierząc, że dysponują losem cesarza; rządy i życie władcy zależą bowiem wyłącznie od boga; to on powierzył mu władzę, obdarzając purpurą, i to on ustala długość jego rządów, decydując o ich trwaniu⁸⁵.

W „obrazkowym języku” numizmatyki imperialnej od czasów Wczesnego Cesarstwa ową ideę *a diis electus* ilustrowano np. przedstawieniem cesarza otrzymującego glob od boga; dzierżącego ów symbol władzy w obecności boga; albo ukazaniem cesarza i boga wspólnie trzymających glob. Takie sceny użytkowano też w mennictwie Aureliana m.in. na wariantach typów monet z zespołu emisji kierowanych do żołnierzy. Na pewnych antoninianach typu CONCORD(ia) MILIT(um) oraz FIDES MILITVM zaprezentowano cesarza, któremu Jowisz ofiarowuje glob⁸⁶. Należą one do jednorodnej — właśnie pod względem ikonografii — serii monet z Kyzikos wyemitowanej w 272 roku, składającej się z monet trzech typów — trzeci głosił hasło *Iovi conservatori*⁸⁷. Przy czym, należy to podkreślić, o ile połączenie takiego modelu graficznego z tą ostatnią legendą zdarzało się wcześniej w mennictwie cesarskim⁸⁸, o tyle

⁸⁴ Wyjątek stanowią monety z legendą VICTOR LEG, RIC V/1 *Aurel.*, nr 145.

⁸⁵ Zob. Anon. p. Dionem, fr. 10, 6 (ed. C. Müller, s. 197). Por. komentarze np. M. Christol: *Littérature et numismatique: l'avènement de Dioclétien et la théologie du pouvoir impérial dans les dernières décennies du IIIe siècle*. In: *Mélanges de Numismatique, d'Archéologie et d'Histoire offerts à Jean Lafaurie*. Réd. P. Bastien et al. Paris 1980, s. 83 i n.; T. Kotula: *Aurelian...*, s. 135; A. Watson: *The Representation...*, s. 150; Idem: *Aurelian...*, s. 186—187; R.T. Saunders: *A Biography...*, s. 186—187; B.M. di Dario: *Il Sole Invincibile. Aureliano riformatore politico e religioso*. Padova 2002, s. 74. Odmawia wagi wzmiankowanemu fragmentowi R. Suski: *Charyzmatyczna legitymizacja władzy cesarskiej podczas rządów cesarzy illyryjskich*. „Przegląd Historyczny” 2008, nr 99, s. 6.

⁸⁶ RIC V/1 *Aurel.*, nr 342, 344; Göbl 1993, nr 319, 322, 328—329.

⁸⁷ RIC V/1 *Aurel.*, nr 346; Göbl 1993, nr 327.

⁸⁸ RIC V/1 *Gall.*, JR, nr 440; Göbl 2000, nr 1697—1697A.

jego związek z napisami wzywającymi wojskowych do zgody i wierności był kombinacją nowatorską, stworzoną dopiero za czasów Aureliana. W ten sposób ikonografię, która sugeruje, że cesarz jest instrumentem woli Jowisza i rządzi za jego aprobatą, związano nie tylko z legendą informującą, że bóg ten jest opiekunem władcy, ale również z tymi, przywołującymi wartości, których respektowanie przez żołnierzy dawałoby silniejszą, realną podporę rządowi Aureliana. Monet tych dwóch typów „militarnych” jest niewiele w analizowanym zbiorze numizmatów, odpowiednio: 99 egzemplarzy monet typu *concordia militum* i 100 — typu *fides militum*⁸⁹. Nawet w skarbie z Çanakkale, leżącym przecież w strefie wschodniej, gdzie powstały niegdyś te antoniniany i gdzie stosunkowo liczne są monety z Kyzikos (por. tabela 1), jest tylko jedna moneta z takim przedstawieniem i napisem *concordia militum*. Produkcja owej serii monet, aczkolwiek obejmowała kilka kolejnych emisji, była zatem niewielka i krótkotrwała. Być może powstała ona z inicjatywy samego Aureliana, obecnego w Kyzikos w 272 roku i bezpośrednio zainteresowanego rozpowszechnianiem w gronie wojskowych przekonania, że Jowisz mocno go wspiera i nominuje do władania w Imperium Romanum.

Chociaż myśl wiążąca ideę boskiej inwestytury Aureliana z Jowiszem i jednocześnie z treściami adresowanymi wprost do żołnierzy nie była zbyt szeroko lansowana, odnajdujemy w mennictwie imperialnym kolejne wyobrażenia, łączące przesłanie skierowane do wojskowych oraz wątek boskiego wyboru i naznaczenia. Ikonografia monet Aureliana z legendą *VIRTUS MILITVM* prezentuje kompozycję niespotykaną na emisjach wcześniejszych władców, zawierających takie hasło. Przedstawia ona — obok cesarza z włócznią oraz globem w rękach — inną postać, niekiedy również zbrojną we włócznię, dzierżącą statuettę bogini Wiktorii. Podobnie na niektórych monetach z legendą *FIDES MILITVM* pokazane są dwie postacie noszące włócznię lub wiktoriolę. W obu tych przypadkach autorzy katalogów opisują towarzysza cesarza niekonsekwentnie i utożsamiają go najczęściej z żołnierzem albo z Marsem⁹⁰. Pierwsza interpretacja nie wydaje się właściwa. Zdziwiałoby byłoby pokazanie żołnierza jako partnera imperatora w wyobrażeniach monet Aureliana — cesarza, który wszak zmierzał do wypracowania i zwiększenia dystansu między żołnierzami a władcą i nazwał się *deus et dominus natus*⁹¹. Z ideologicznego względu słuszniejsze jest przyjęcie dru-

⁸⁹ Monet typu *Iovi conservatori*, wchodzących w skład tej serii z Kyzikos, jest co najmniej 65 w analizowanym zbiorze, to jednak tylko szacunkowa informacja. Stan opracowania skarbu Reichenstein (por. W. Vischer: *Der Münzfund...*, s. 34—38) nie pozwala na precyzyjne obliczenia w tym punkcie.

⁹⁰ Por. przyp. 42, 50, 53.

⁹¹ Por. np. T. Kotula: *Aurelian...*, s. 131—135; W. Kaczanowicz: *Źródła numizmatyczne do dziejów idei władzy charyzmatycznej w cesarstwie rzymskim doby kryzysu III w.* W: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. T. 2/1. Red. K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, W. Wrzesiński. Toruń 2000, s. 41—44.

giej interpretacji. Wiąże się z nią supozycja o dużym znaczeniu boga Marsa, który swoją obecnością u boku władcy noszącego glob, czasem zwieńczony posążkiem bogini Wiktorii, wyraża ideę rządów wywodzących się z boskiej nominacji. O ile takie prezentacje na monetach lansujących ideę *fides militum* były rzadkie⁹², o tyle emisje o treści *virtus militum*, wszystkie z opisanym wyobrażeniem, były nader liczne (por. tab. 2). Wynikało to z ich emitowania w kilku mennicach i przez dłuższy okres czasu (od początku rządów do schyłku 273 roku). Alaric Watson omawiając przedstawienia inwestytury jowiańskiej, sądzi, iż powstanie w kilku mennicach cyklu emisji odwołujących się w identyczny sposób do tej samej idei wynikałoby z inicjatywy samego władcy i świadczyło o rozwoju tendencji „centralizacyjnych” w mennictwie Aureliana⁹³. W przypadku omawianych wyobrażeń również można stwierdzić powszechność idei i uniformizację jej graficznego wyłożenia. Aurelian docenił męstwo swoich podkomendnych, co wyrażała legenda głosząca hasło *virtus militum*, ale zarazem akcentował swoją pozycję — cesarza wspieranego przez boga wojny. Wspomniana aktualność tematów wojennych i wojskowych do pierwszych miesięcy 274 roku, a także datowana na 274 rok reforma polityczno-religijna związana z promowaniem Słońca Niezwyciężonego (*Sol dominus imperii Romani*), oznaczająca zwrot w sferze ideologiczno-politycznej, wyjaśniają, dlaczego w okresie następnym nie eksponowano takich związków. Temat boskiej inwestytury oczywiście zachował swą aktualność, ale niekoniecznie tłumaczony był przez pryzmat spraw wojskowych. Dopiero w końcowej fazie rządów Aureliana, już w 275 roku, gdy ponownie otwarta została kwestia kolejnej wojny, powrócono do idei boskiej nominacji związanej w legendach monet ze sprawą wojska. Wyrażały ją współobecność cesarza i boga Marsa, który demonstrował glob imperatorowi, na monetach z legendą *RESTITVTOR EXERCITI*. Męstwo militarne żołnierzy nie jest tu już najistotniejszą kwestią, ale jest to rozrachunek Aureliana z jego działań wobec wojskowych, związanych z „odrestaurowaniem” wojska rzymskiego. W tym przypadku Mars wystąpił w podwójnej roli. Patronował „odnowicielskim” działaniom cesarza względem oddziałów armii rzymskiej. Wspierał również Illiryjczyka w szerszym wymiarze, jako ten bóg, który udziela swej aprobaty jego panowaniu.

⁹² W badanym zbiorze są 2 takie monety, por. *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn...*, s. 95, nr 634; s. 190, nr 22.

⁹³ A. Watson: *Aurelian...*, s. 136, 186. Por. J.-P. Callu: *La politique...*, s. 234. Szerzej o propagandzie religijnej odzwierciedlonej w mennictwie Aureliana zob. F. Redő: *Numismatical Sources...*, s. 63—76, 117—125; W. Kaczanowicz: *Aspekty...*, s. 83—88; A. Watson: *Aurelian...*, s. 183—202; R. Hedlund: „...achieved nothing worthy of memory”..., s. 191—193, 194—197; także R. Suski: *Konsolidacja...*, s. 229—282; w ujęciu „statystycznym” o problemie przekazywania władzy cesarzowi przez bogów (Jowisz, Sol, Mars) zob. A.A. Kluczek: *Empereur et dieux. Sources numismatiques et investiture divine d'Aurélien (270—275)*. In: *Historie. Historica*. Vol. 13. Red. M. Myška. Ostrava 2006, s. 9—26.

Rok 275 przyniósł kres władztwa Aureliana. Cesarz zginął zamordowany — co prawda, *per fraudem* oraz *per errorem* — przez własnych podkomendnych⁹⁴. Maksyma włożona w jego usta przez antycznego autora: „[...] si uis uiuere, manus militum contine” (HA A 7, 5), jeśli wierzyć przekazom historyków starożytnych, wcielana przez niego w życie, okazała się skuteczna przez pięć lat trwania jego rządów. Niemniej, wynikające z niej konkretne inicjatywy i działania cesarza wobec żołnierzy, z powodu braku wyczerpujących świadectw, umykają szczegółowym badaniom. Jedynie w literaturze pozostawionej przez autorów antycznych utrwalony został wizerunek cesarza surowego, a nawet okrutnego, dbałego o sprawy armii, zabiegającego o przywrócenie dyscypliny, niejako „wychowawcy żołnierzy”.

Dokumentacja numizmatyczna pokazuje inny obraz przedsięwzięć Aureliana wobec wojskowych. Niebagatelnym, chociaż dosyć mglistym, śladem jego konkretnych działań jest napis RESTITVTOR EXERCITI, który odzwierciedla nieuchwytnie bliżej reformy w wojsku. Natomiast jego propaganda skierowana do ściśle określonego w legendzie rewersów odbiorcy, którym była grupa wojskowych, cechowała się w dużej mierze treściami, które schlebiali gustom żołnierzy, eksponując zwłaszcza ich męstwo (*virtus*), uporczywie odwoływała się do ich honoru, wzywając ich do przestrzegania wartości takich, jak *concordia* i *fides*. Zwraca uwagę konsekwentne podejmowanie tych haseł w propagandzie lansowanej na monetach w długich przedziałach czasowych, na emisjach pochodzących z wielu mennic, zwłaszcza położonych w strefie nasilonych walk prowadzonych przez armię pod wodzą Aureliana. Szczególnie treści przekazywane na produktach z tych ośrodków, prawie bezzwłocznie puszcanych w obieg wśród żołnierzy, spełniać miały cel propagandowy.

W propagandzie Aureliana, w omawianym jej aspekcie, najbardziej charakterystyczne — ze względu na obfitość występowania monet — były dwa typy monetarne, mianowicie VIRTVS MILITVM i CONCORDIA MILITVM. Pojawiły się w niej również hasła zupełnie nowe, nieznanne w mennictwie wcześniejszych władców, a fakt stworzenia tych „nowinek” przekonuje o staraniach do pozyskania żołnierzy dla cesarza. Podkreślić tu trzeba wystąpienie grupy monet eksponującej Geniusza i męstwo Illirijczyków, dla nich Aurelian pozostawał wszak „swoim” władcą. Dostrzec też można aktualność tych „regionalnych” przywołań. Temat *genius Illurici* pojawił się na monetach w początkach rządów Illirijczyka, a potem — w postaci *virtus Illurici* — w okresie natężonych wojen.

Zauważyć w konkluzji należy wysoki procentowy udział monet z nawiązaniami wojskowymi w mennictwie Aureliana, pojawienie się nowych sloganów monetarnych i ich rozszerzeń graficznych oraz wykorzystanie w ikonografii no-

⁹⁴ Zob. HA A 41, 1; 36; HA Tac. 2, 4; Aurel. Vict., Caes. 35, 8; E. de Caes. 35, 8; Eutr. IX 15, 2; Zos. I 62; J. Ant., fr. 156 (ed. C. Müller, s. 599); Malal. XII 399 (ed. L. Dindorf, s. 301); Zon. XII, 27; por. E. Cizek: *L'empereur...*, s. 195—199; R.T. Saunders: *A Biography...*, s. 273—277.

wych schematów obok znanych już wcześniej legend. W propagandzie imperialnej, jaką lansowały wyobrażenia monet Aureliana z wyodrębnionej ich grupy, wskazać można dwa nurty. Pierwszy nawiązywał do armii jako siły rzeczywistej zapewniającej sprawowanie władzy, dającej wsparcie i siłę cesarzowi, co jednak zależało od lojalności, jednomyślności, wierności żołnierzy względem imperatora. Nurt ten wyraził się w powstaniu ogromnej ilości monet, które przypominały wartości *concordia* oraz *fides*. Takich monet jest wiele, można by rzec, że stanowią one „masę” propagandy nakierowanej na odbiorców z grupy wojskowych. Przewijała się w mennictwie Illirijczyka również idea bardziej wysublimowana, wynikająca z poszukiwań boskiej protekcji i nadnaturalnych źródeł władzy imperialnej. Drugi nurt, uzewnętrzniony w ikonograficznych uzupełnieniach haseł skierowanych do żołnierzy, dotyczył właśnie sfery metaforycznej podstawy władzy imperatora. Treść ikonograficznych rozwiązań, które zawierały przedstawienie i cesarza, i Marsa lub Jowisza, dowodziła bowiem wywodzącego się jakoby z woli bogów prawa do rządzenia. W efekcie tego Aurelian miał zyskać solidniejszy ideologiczny fundament sprawowanej władzy imperialnej i wznieść się w swej godności cesarza ponad środowisko, z którego przecież się wywodził.

Agata A. Kluczek

Aurelian, the Roman emperor as *paedagogus militum*

Summary

The Ancient tradition consolidated the image of Aurelian as a strict and fierce ruler, caring for the army and aiming to re-establish discipline in it. He could be called *paedagogus militum*. Aurelian addressed intensive propaganda to the soldiers, which is reflected in the contents of the imperial coins. In the collection of 19 820 Aurelian's coins as much as 29,1% of the items involve military threads. In that selected group of coins two themes made up the core of the propaganda: *concordia militum* (68%) and *virtus militum* (19,5%). The remaining slogans, promoted less intensively, were: *concordia legi*, *conco exer*, *fides exerciti*, *fides militum*, *genius exerciti*, *genius Illur*, *restitutor exerciti*, *virtus Illurici*, *virtus equit*.

There are two main streams in Aurelian's propaganda. The first referred to the army as a real power, securing the rule as well as supporting and strengthening the ruler. It depended, however, on the loyalty, unanimity and faithfulness of the soldiers towards the emperor. That stream manifested itself in the contents of the coins, which recalled the values of *concordia* and *fides* or flattered the soldiers, glorifying their *virtus*. It also revealed a more sublime idea, deriving from the search for divine protection and supernatural sources of imperial power. The iconography of a few series of coins, propagating *concordia militum*, *fides militum*, *virtus militum*, placing the emperor side by side with Mars and Jupiter, proved the emperor's right to rule, deriving from gods' will. Its objective was to build a stronger ideological foundation for the emperor's rule and to raise Aurelian above the milieu he came from.

Agata A. Kluczek

Der römische Kaiser Aurelian als ein *paedagogus militum*

Zusammenfassung

Aurelian erscheint in antiker Tradition als ein strenger und grausamer Herrscher, der im Interesse der Armee handelte und sich um die Wiederherstellung der Disziplin in der Armee kümmerte. Man kann ihn also ein *paedagogus militum* bezeichnen. Die von Aurelian seinen Soldaten gegenüber getriebene Propaganda fand auch auf imperialen Münzen ihre Widerspiegelung. Die von uns untersuchte Sammlung von 19 820 Aurelians Münzen beinhaltet 29% Stücke mit militärischen Motiven. In der Gruppe standen zwei propagandistische Themen an der Spitze: *concordia militum* (68%) und *virtus militum* (19,5%). Seltener kamen andere Sprüche vor: *concordia legi*, *conco exer*, *fides exerciti*, *fides militum*, *genius exerciti*, *genius Illur*, *restitutor exerciti*, *virtus Illurici*, *virtus equit*.

Aurelians Propaganda war durch zwei Tendenzen gekennzeichnet. Die erste von ihnen bezog sich auf die Armee als eine wirkliche Kraft, die eine Macht sicherte, dem Herrscher Beihilfe leistete; von Loyalität und Treue der Soldaten hing die ganze Macht des Herrschers ab. Hier gehören die Münzen, welche die Soldaten an solche Werte wie *concordia* und *fides* erinnerten, oder deren *virtus* rühmten. Ans Tageslicht kam auch eine sublimere Idee, die aus der Suche nach göttlicher Protektion und übernatürlichen Quellen der imperialen Macht entstand. Die Ikonografie von einigen, die Idee *concordia militum*, *fides militum*, *virtus militum* förderten Münzenserien, stellte den Imperator neben dem Mars oder Jupiter dar und bestätigte, dass der Kaiser aus Götterwillen Recht auf Macht hat. Zum Ziel solcher Ikonografie war, ein festes Fundament der kaiserlichen Macht zu legen und den Kaiser Aurelian über andere zu erheben.